

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш

/ маърузалар матни /

Тошкент-2005

Маъруза матнида ишлаб чиқариш тармоқлари: саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ҳамда аҳоли ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини жойлаштириш масалалари кўриб чиқилган. Шунингдек, ундан ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга оид чет эл мамлакатлари тажрибалари, минтақавий сиёсат ва минтақавий башорат мавзулари ҳам қисқача баён қилинган.

Матн минтақавий иқтисодиёт йўналиши ҳамда умумий иқтисодиёт соҳасида таҳсил олаётган талаба, магистр ва аспирантларга мўлжалланган.

Муаллиф: г.ф.д., проф. Солиев А.С.
Янчук С.Л.

Масъул муҳаррир: г.ф.н., доц. Маҳмадалиев Р.Й.

Тақризчилар: и.ф.д., проф. Аҳмедов Э.А. (ЎзМУ)

и.ф.д., проф. Аҳмедов Т.М. (МИТИ)

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий кенгашининг 2004 йил 28 январ 5-сонли мажлиси қарорига биноан нашрга тавсия этилган.

СЎЗ БОШИ

Тарихда бирор ҳодиса тасодифан содир бўлмаганидек, бу ҳодисаларнинг айнан қаерда юзага келганлиги ҳам асло тасодиф эмас. Бинобарин, турли хил воқелик ва ҳодисаларнинг ҳудудий жиҳатлари ва қонуниятлари, сабаб-оқибат бирлигини ўрганиш катта аҳамиятга эга.

«Дарахт бир жойда кўкаради»-дейишади. Бу ҳақ гап, чунки дарахтни истаган жойга ўтказиш, кўчириб туриш ҳамма вақт ҳам яхши натижа бермаслиги аниқ. +олаверса, жойнинг –ҳудуднинг ўзи ҳам тўғри келган нарсани қабул қилавермайди. Демак, дарахт ҳам хоҳлаши керак, жой ҳам қаршилиқ қилмаслиги лозим.

Ҳозирги вақтда шаҳар ва қишлоқларда бозор, тижорат дўконлари, турли хил хизмат кўрсатиш шаҳобчаларининг сони кўпайиб бормоқда. Аммо уларнинг барчаси ҳам самарали фаолият кўрсатмаяпти. Бунинг сабаби- қисман шу корхонанинг нотўғри жойлаштирилганида бўлиши мумкин. Зеро, қулай шароитда ва иқтисодий географик ўринда жойлашган корхона, шаҳар ва мамлакатлар тараққиёти анча тез кечмоқда. Бунга жаҳон миллий ва минтақавий иқтисодиётнинг ривожланишидаги ҳудудий нотекисликлар мисол бўла олади. Шу нуктаи назардан иқтисодиётнинг даврлар давомида бир хил ривожланмаганлиги айни вақтда унинг макон доирасида ҳам турли даражада бўлиши объектив қонуниятдир.

Ушбу китобчада ишлаб чиқариш кучлари-саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, аҳоли ва аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқларини жойлаштириш тўғрисида сўз юритилади. Бундан асосий мақсад у ёки бу ҳодисанинг табиий ҳолда жойланиши эмас, балки уни онгли равишда жойлаштириш, яна тўғрироғи ҳудудий ташкил қилиш масалаларини ўрганишдан иборатдир.

Дарҳақиқат, барча табиий компонентлар: тупроқ, об-ҳаво, иқлим шароити, ўсимлик ёки ҳайвонот дунёсини ҳеч ким жойлаштирмаган, улар аксинча, маълум табиий-географик қонуниятлар асосида жойлашган. Ижтимоий-

иқтисодий ҳаётда эса кўпгина воқелик ва ҳодисалар муайян мақсадни кўзлаб жойлаштирилади, ҳудудий ташкил этилади. Ҳудудий ташкил қилиш эса тизим-таркиб қондасига мувофиқ алоқадорликни, тартибни ва бошқарувни назарда тутди.

Албатта, ишлаб чиқариш тармоқларини ва ишлаб чиқариш кучларининг «эгаси», бўлган аҳолини жойланиш хусусиятлари биров бўлсада ўзаро фарқ қилади. Жумладан, саноат, қишлоқ хўжалиги ёки транспорт тармоқларини жойлаштиришда энг аввало уларнинг техник-иқтисодий асосларини билиш керак. Чунки, ишлаб чиқариш тармоқ ва корхоналарнинг хом-ашё, ер майдони, ёқилғи-энергетика, ишчи кучи, сув ва бошқа шароитларга бўлган талаби бир ҳил эмас. Ҳолангиса, уларнинг «илмталаблиги», экологик оқибатлари ва бозор манфаатларига мосланувчанлиги ҳам турлича. Шунинг учун ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишда барча омил ва шароитлар эътиборга олинади.

Аммо, ишлаб чиқаришнинг техник-иқтисодий жиҳатларинингига ҳисобга олиш етарли эмас. Бу жиҳатлар ёки хусусиятлар жойнинг имконият ва шароитларига ҳам мувофиқ келиши керак. Чунки, ҳар бир жойнинг ўзига хос ва ўзига мос функцияси, вазифаси мавжуд ва, бу омил билан ҳам ҳисоблашмаслик кўзлаган иқтисодий натижаларни бермайди.

Аҳолининг жойланиши кўпроқ ишлаб чиқариш тармоқларининг жойланиши, унинг яшаши учун лозим бўлган шарт –шароитларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Бироқ, шу билан бирга, унинг ўз-ўзини ташкил қилиш ва бошқариш хусусиятлари ҳам бор. Аҳоли жойлашувига қараб эса аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ҳудудий ташкил қилинади.

Мазкур ишда В-341800 «Минтақавий иқтисодиёт» йўналишининг ўқув режасидан келиб чиққан ҳолда «Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш» фани бўйича асосий мавзуларнинг қисқача матни берилган. Умуман, бу фанга 28 соат маъруза режалаштирилган, уларнинг баёни бу ишда 14 мавзу (яъни ҳар бирига 2 соатдан) доирасида келтирилган.

Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, ушбу фан бўйича ўзбек тилида ўқув дарслиги ва қўлланмаларнинг йўқлиги туфайли ишда айрим камчилик ва нуқсонлар бўлиши мумкин. Бинобарин, мазкур маъруза матни кейинчалик янада такомиллаштириб, уни ўқув қўлланма ва дарслик даражасига етказиш борасидаги фойдали фикр ва мулоҳазалар, таклиф ва маслаҳатларингизга муҳтожмиз.

Маъруза матнига тақриз берган ва уни қўллаб-қувватлаган иқтисод фанлари докторлари, профессорлар Э.А. Аҳмедов ва Т.М.Аҳмедовларга, шунингдек, маъсул муҳаррир—доцент Р.Й. Махамадалиевга муаллиф ўз миннатдорчилигини билдиради.

Таянч иборалар

Ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш кучлари, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил қилиш, агломерация самарадорлиги, мужассамлашув, ихтисослашув, ҳамкорлик, комбинатлаш, ҳудудий таркиб ва тизим, ҳудудий меҳнат тақсимооти, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, энергия ишлаб чиқариш цикллари, жойлаштириш омиллари, минтақавий иқтисодиёт, минтақавий сиёсат, миллий иқтисодиёт, эркин иқтисодий минтақалар, инфраструктура, бозор иқтисодиёти, рақобат муҳити, иқтисодий макон, саноат тугуни, транспорт тугуни, ўсиш қутб ва марказлари, иқтисодий районлаштириш, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари, меҳнат бозори ва х.к.

1-март. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш.

Режа

1. Ишлаб чиқариш кучлари ҳақида тушунча.
2. Жойлаштириш ва унинг амалга оширилиши.
3. Ҳудудий ташкил қилишнинг моҳияти.
4. Ҳудудий ташкил қилиш ва бошқариш.

Ишлаб чиқариш кучлари ишлаб чиқариш воситалари (асбоб-ускуналар, хом-ашё ва х.к.) саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳамда меҳнат ресурсларини ўз ичига олади. Одатда, ишлаб чиқариш асосан саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт каби макроиқтисодий соҳалардан ташкил топади. Аммо уларнинг барчасини ҳаракатга келтирувчи ишчи кучи, яъни инсон ҳисобланади. Бинобарин, аҳоли ижтимоий ишлаб чиқаришдек мураккаб жараённинг марказидан ўрин олади. Буни биз демоцентрик принцип деб юритишимиз мумкин.

Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, умуман аҳоли ишчи кучи эмас ва у фақат иқтисодий тушунча саналмайди. Афсуски, илгари аҳоли асосан бош ишлаб чиқарувчи куч сифатида баҳоланарди. Ваҳоланки, бизнинг шароитимизда, ҳозирги демографик вазиятда фақат 48-50 фоиз аҳоли меҳнатга лаёқатли ёшлардир, холос.

Ижтимоий ишлаб чиқариш тизими энг аввало уч таркибий қисмдан иборат. Бу ҳам бўлса, бевосита ишлаб чиқариш, тақсимот ва истеъмолдир. Буларнинг барчаси, албатта, ишчи кучисиз бўлмайди. Айни пайтда ишлаб чиқарилган маҳсулот билан уни истеъмол қилиш ўртасидаги алоқадорликни амалга оширишда транспортнинг аҳамияти катта. Шу сабабли уни ижтимоий

ишлаб чиқариш жараёнининг «қон томири» ёки ҳаракатга келтирувчи омили даражасида қараш тўғрироқ бўлади.

Демак, ишлаб чиқариш кучлари кенг ва мураккаб иқтисодий тушунча, унинг таркиби ишлаб чиқаришнинг объекти билан субъекти, яъни ишчи кучидан ташкил топади. Аҳолининг иштироки қисман, меҳнат ресурси доирасида кузатилади. Умуман аҳоли эса, у ижтимоий-иқтисодий тушунча ҳисобланиб, ишлаб чиқариш жараёнининг қоқ ўртасидан жой олади. Сабаби-аҳоли (меҳнат ресурслари) моддий ва маънавий бойликларнинг яратувчиси ва айни пайтда уларнинг истеъмолчиси ҳамдир. Бироқ, ишлаб чиқарувчилар озроқ, истеъмол қилувчилар эса барча аҳолидан (унинг ёш ва жинсидан қатъий назар) иборат.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.Каримов ўтиш даврининг (яъни унинг «ўзбек модели»)ни 5 та асосий тамойилини ишлаб чиққан ва улар ҳозирги кунда босқичма-босқич ҳаётга татбиқ қилинмоқда. Шулардан бири ишлаб чиқаришнинг ижтимоий мақсадларга қаратилишидир. Бу принцип энг аввало иқтисодиёт тизимида халқ истеъмол молларини қай даражада ишлаб чиқариш билан белгиланади.

Иқтисодий география ва минтақавий иқтисодиётда «жойлаштириш» тушунчаси жуда кўп ишлатилади. Тармоқ ёки соҳавий иқтисодиётида кўпроқ «ривожланиш», тараққиёт, ўзгариш кабилар тилга олинади. Шу ўринда қайд қилмоқ лозимки, жойлаштириш географиянинг бошқа тармоқлари, масалан, табиий география учун муҳим эмас, чунки иқлим, ер усти тузилиши, тупроқ, ўсимлик ёки ҳайвонот дунёси жойлаштирилмаган, уларнинг ҳудудий хусусиятлари бошқа омил ва қонуниятлар билан ифодаланади.

Умуман ривожланишнинг, ҳар қандай ҳодиса ёки воқеликнинг ажралмас, бир пайтнинг ўзида (перманент) содир бўладиган хусусияти ёки жиҳати мавжуд. У ҳам бўлса жойланишидир. Зеро, у ёки бу воқелик маълум вақтда ва аниқ жойда юзага келади-ки, биз бу ерда замон ва макон бирлигининг гувоҳи бўламиз. Шундан келиб чиққан ҳолда эътироф этиш мумкинки, ривожланиш ва

жойланиш бир борлиқнинг, ҳодисанинг икки томонидир ёки бошқача қилиб айтганда, жойланиш ривожланишнинг ҳудуддаги, макондаги инъикосидир. Бинобарин, иқтисодий география ва минтақавий иқтисодиётда ушбу тушунчаларнинг бир жойда, қўшалок ишлатилиши анъана бўлиб қолган (масалан: пахтачиликнинг ривожланиши ва жойланиши, қора металлургия саноатининг ривожланиши ва жойланиши, темир йўл транспортининг ривожланиши ва жойланиши ва ҳ.к.).

Аммо, юқорида таъкидлаганимиздек, жойланиш ва айниқса жойлаштириш барча ҳодиса ёки воқеликларга тегишли эмас. Мисол учун, океанда балиқни, ер остида қазилма бойликларни, атмосферада булутларни ҳеч ким жойлаштирмаган. Демак, жойлаштириш деганда, унинг кимдир (субъект) томонидан амалга оширилганлиги назарда тутилганлиги сабабли балиқ ёки кўмирнинг географиясини бошқача изоҳлаш керак. Шу боис, география фақат жойлашувигина эмас, балки у ҳодиса ва воқеликларнинг ҳудудий таркиби ва тизими, бир жойнинг иккинчи жойдан фарқини ўрганади.

Иқтисодий география ва минтақавий иқтисодиёт учун ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш умумий тушунча, объект ҳисобланади. Ҳатто минтақавий иқтисодиётни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ҳақидаги фан сифатида таърифлайдилар. +олаверса, собиқ Иттифок давридаги иқтисодиёт университетларининг иқтисодий география кафедраларини номлари аввал ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга, ундан кейин эса минтақавий иқтисодиётга ўзгартирилди.

Мазкур фанларда «ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш» билан бир қаторда «ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил қилиш» тушунчаси қўлланилади. Чиндан ҳам бу икки тушунча бир-бирига жуда ўхшаш. Айниқса, «жойлаштириш» ҳудудий ташкил қилишга яқин, чунки бу маълум бир субъект (шахс, давлат) томонидан амалга оширилади.

Ҳудудий ташкил қилиш жойлаштириш, жойланишнинг юқори, мукаммал шаклидир. Унинг энг муҳим хусусияти бошқарув, назорат (мониторинг)-да ўз

ифодасини топади. Шу сабабли ҳудудий ташкил қилиш умумий аҳамиятга эга бўлган тизим ёки тизим-таркиб ғоясига асосланади.

Маълумки, ҳар қандай тизимга, асосан мураккаб тизимларга қуйидагилар хос:

- Икки ва ундан ортиқ элемент ва қисмлардан иборат бўлиш;
- Ички ва ташқи, тик ва горизонтал алоқалар;
- Кўп босқичлик, иерархиялик;
- Мустақил амал қилиш, фаолият кўрсатиш;
- Тартиб ва таркиблилик;
- Бошқарувчанлик ва ҳ. к.

Айнан ана шу жиҳатларга кўра ҳудудий ташкил қилиш жойлаштиришга нисбатан маъқулроқ, афзалроқ ва амалийроқдир. Масалан, талабаларнинг ўз ҳохишларича синфда ўтиришлари ёки янги уйга мебел ва бошқа жиҳозларни тартибсиз ўринлаштириш, бу туб моҳияти билан жойлаштириш ёки ҳудудий ташкил қилиш эмас; бу жараёни ўқитувчи ёки уй бекаси бошқаради.

Бошқариш ҳамма вақт тартибни, ташкил қилишни, маълум мақсадга қаратилишни назарда тутди. Бинобарин, ўқитувчи ўз дарсини самарали ўтказиш мақсадида синфни ташкил қилади. Аниқроғи талабалар ўтиришини, яъни ким-ким билан ва қаерда жойлашашини синфда тартибга солади, бошқаради, назорат қилиб боради. Худди шундай, уй бекаси ҳам янги уйга келтирилган жиҳозларни ҳудудий ташкил қилади, тартибли жойлаштиради.

Юқоридаги мисоллар қулайроқ бўлиши учун улар соддароқ тарзда, кичик ҳудудлар даражасида келтирилди. Бу ўринда айтиш мумкинки, энг аввало ана шу кичик ҳудудда йирик масштаби тадқиқотларни ўтказиш, «микроиктисодиётни» чуқур ўрганиб, сўнгра катта ҳудудларга ўтиш керак. Зеро: «кичик калит катта эшикни очади», дейишади; кичикда каттани, каттада кичикни кўра билиш муҳимдир.

Худудий ташкил қилишда ҳудуд ўзгармас (constanta), базис бўлиб хизмат қилади; турли объектлар –саноат корхоналари, қишлоқ хўжалик экинлари, аҳоли ва ҳ.к. ўзларининг хусусиятларига қараб маълум ҳудудда жойлаштирилади. Бу ерда, ҳудудда жойлаштирилади дейиш мумкин, аммо худудий жойлаштириш унча тўғри эмас, чунки ҳар қандай жойлаштириш ўз-ўзидан маълумки худудийдир (тўғри, камдан-кам ҳолларда, масалан автобуслар қатновини ёки дарс жадвалини муайян вақт ва соатларда жойлаштириш, тақсимлаш мумкин).

Айни пайтда «ҳудудни ташкил қилиш» тушунчаси ҳам мавжуд. У кўпроқ район планировкасида, социологияда йирик ва ўрта масшабли тадқиқотларда қўлланилади. Бу ерда жойлаштириладиган объектнинг эмас, балки ҳудуднинг хусусияти, имконияти («дили, тили, нафаси») ҳисобга олинади. Бошқача қилиб айтганда, нимани қаерда жойлаштириш эмас, қаерда нимани жойлаштириш назарда тутилади. Умуман олганда эса худудий ташкил қилиш билан ҳудудни ташкил қилишни ўзаро мувофиқлаштирилган ҳолда амалга ошириш қулай ва яхши самара беради.

Худудий ташкил қилиш худудий таркиб (структура), худудий тизим (система), иқтисодий район тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ ва улар минтақавий иқтисодиёт ҳамда иқтисодий географиянинг ўзак тушунчаларини ташкил қилади.

Ҳар қандай системанинг икки жиҳати, яъни унинг хусусийлиги ва худудийлиги борлигидек, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ҳам ижтимоий ҳамда худудий шакллардан иборат. Ижтимоий ташкил қилиш ихтисослашув, мужассамлашув, кооперация ва комбинатлашувдан иборат бўлса, худудий ташкил қилишда саноат маркази ва тугунлари, саноат парклари, технополислар, худудий ишлаб чиқариш мажмуалари мавжуд. Ижтимоий ва худудий шакллар турли хўжалик тармоқларида ҳар хил. Шунинг учун уларга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш катта аҳамиятга эга.

Савол ва топшириқлар.

1. Ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш кучлари нима?
2. Аҳолининг ижтимоий-иқтисодий тушунча эканлигини тушунтириб беринг.
3. Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш ва жойлаштириш ўртасида қандай ўхшашлик ва фарқлар мавжуд?
4. Система (тизим) ғоясининг моҳияти ва унинг ҳудудий ташкил қилишда қўлланиши нимада ўз ифодасини топади?

2-маъруза . Бозор муносабатларига ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш хусусиятлари

Режа

1. Бозор иқтисодиётининг моҳияти.
2. Бозор муносабатларининг шаклланиши.
3. Янги шароитда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш.
4. Бозор иқтисодиёти ва давлат.

Бозор муносабатлари, «бозор» гарчи шарқона мазмунга эга бўлсада, унинг ҳозирги моҳияти бутунлай бошқача. Тўғри, бозорлар (бизнинг анъанавий

тушунчамизга кўра) даставвал шарқда вужудга келган. Кейинчалик у Ўрта Осиё ва Яқин шарқ, сўнгра Ўрта денгиз, у орқали Пиреней ярим оролига-Испания ва Португалияга ўтган. Буюк географик кашфиётлардан кейин «бозор» сўзи Атлантика океанидан ўтиб, Жанубий ва Марказий Америкага бориб етди. Ана шундай эволюция ва географияга эга бўлган бозор ўзимизга янги маъно касб этган ҳолда «қайтиб келди».

+адим-қадимда ҳам халқларимиз бозорни пул, пул муомаласи билан уйғунлаштиришган. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда бозор, бозор муносабатлари бу пул демакдир. Аммо бугунги шароитда пул доимо ҳаракатда, муомалада бўлиши, қўшимча қиймат яратиши, айланиши керак («пул пулни топади», дейишади).

Демак, пул ҳаракатда бўлиши шарт. Бундан бозор муносабатларининг яна бир хусусияти келиб чиқади, яъни вақт. Бозор шароитида вақтнинг иқтисодий қиймати ниҳоятда ошади, давр зичлашади, интенсивлашади, чунки «вақтинг кетди, нақдинг кетди», деб бежиз айтишмаган.

Бозор муносабатларига аллақачон ўтган, бу борада бой тажрибаларга эга бўлган ривожланган мамлакатларда вақтдан самарали фойдаланишга катта эътибор берилмоқда. Йирик корхона ёки корпорациялар, фирмалар ўзаро иқтисодий алоқаларида, «олди-берди» муносабатларида сўралган, буюрилган нарсани-айни ўз вақтида (just in time) етказиб бериш принципига риоя қилишади. Бу ҳар иккала томон учун ҳам аҳамиятли ҳисобланади.

Мазкур принципни амалга оширилиши ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ташкил қилишга ҳам маълум даражада таъсир қилади. Масалан, буюрилган нарсани ўз вақтида ва фақат керакли миқдорда етказиб берилиши катта-катта омборхоналарни зарурсиз қилиб қўяди, транспорт тизими ва омилига ўзгартириш киритади.

Ривожланган мамлакатларда аста-секин меҳнатни кўп талаб қилувчи, бевосита табиий бойликларни қайта ишловчи, экологик жиҳатдан хавфли корхоналар, турли таъмирловчи заводлар иккинчи (кўпинча янги индустриал

мамлакатларга), улардан эса учинчи даражали мамлакатларга кўчмоқда. Арзон ишчи кучининг борлиги анъанавий саноат тармоқларини ўзига жалб қилмоқда, ривожланган («постиндустриал») мамлакатларнинг иқтисодиёти эса асосан хизмат кўрсатиш, жумладан туризм иқтисодиётига, молия функциялари, қимматбаҳо қоғозлар ва пул бозори каби янги омилларга таянмоқда.

Бозор иқтисодиётининг энг муҳим хусусияти талаб ва таклиф, истеъмол ва ишлаб чиқариш муносабатларидир. Ваҳоланки, аввалги «социалистик планлаштириш» шароитида бу принцип аксинча эди. Бинобарин, ҳозирги кунда талаб, истеъмол таклиф ва ишлаб чиқаришга кўра илдамроқ, олдинда боради ва бу иқтисодий ривожланишни ҳаракатга келтиради.

Айнан ана шундай шароитда ишлаб чиқаришни ижтимоий ва ҳудудий ташкил қилиш мутлақо ўзгаради. Маълумки, илгари маҳсулотларнинг тури оз, талаб ҳам чекланган эди. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот муайян бир андозада (стандартда) кўплаб, конвейр усулида яратиларди. Бу усул жаҳон миқёсида америкалик саноатчи Г.Форд номи билан «фордизм» деб юритилади. У XX аср ўрталарида «Форд» (Т) маркали автомобилларни кўплаб ишлаб чиқиб, жаҳон бозорини монополия тарзида эгаллаган эди.

Г.Форд айтган экан: «Мен сизга истаган рангли автомобил сотишим мумкин. Фақат битта шартим бор-бу машина албатта қора рангда бўлиши керак». Бундан аёнки, Форд фирмаси конвейр усулида фақат бир рангли, яъни қора машиналар ишлаб чиқарган.

Ҳозирги кунда вазият бутунлай бошқача: истеъмол молларига талаб хусусийлашмоқда (индивидуаллашмоқда) ва бу талаб вақт давомида тез-тез ўзгариб турмоқда. Шу боис, эндида шароитда ёппасига конвейр усулида бир тур ва кўринишдаги маҳсулот кераксиз бўлиб қолди. Бундай ҳолат жаҳон адабиётида «постфордизм» деб юритилмоқда.

Шундай қилиб, авваллари «миқдор», «миқёс» иқтисоди бўлса, бугунги кунда «сифат», «ҳар хиллик» иқтисоди олдинга чиқмоқда. Демак, хўжалик тизимини, мажмуасини турли йўналишлар билан бойитиш, диверсификация

жараёнини ривожлантирганлар ютади. Фақат бир турдаги маҳсулотни кўплаб микдорда ишлаб чиқарганларнинг бозори «касон» бўлмоқда.

Биз юқорида бозор муносабатларига хос хусусиятлардан пул, вақт, талаб ва таклиф тўғрисида айтиб ўтдик. Лекин буларнинг барчаси ҳам бозор иқтисодиётининг туб моҳиятини тўлалигича ифодаламайди. Сабаб- бу ерда рақобат, рақобат муҳити етишмаяпти. Маҳсулот арзон, сифатли, кўримли, харидоргир бўлиши учун ишлаб чиқарувчилар ўртасида рақобат зарур. Бирок, бу рақобат эркин, соғлом, маданий бўлиши талаб этилади.

Рақобат учун мулкчилик турли шаклда бўлиши, эркин ва очиқ иқтисодиёт юритиш лозим. Бинобарин, ўтиш даврида хусусиялаштириш ва нодавлат секторини ривожлантиришга аҳамият берилади. Бу даврда энг аввал савдо, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари, қишлоқ хўжалиги, енгил ва озиқ-овқат, қурилиш материаллари саноати осонроқ «нодавлатлашади». Шунинг учун бўлса керак, ҳозирги вақтда кўпроқ тоғ-кон, ёқилғи-энергетика саноат тармоқларига ихтисослашган вилоятларда (Навоий, +ашқадарё, Тошкент) хусусийлаштириш даражаси паст. Айни чоғда агросаноат мажмуи ривожланган ҳудудларда (Сирдарё, Хоразм, Наманган ва ҳ.к.), бу жараён тезлик билан амалга ошмоқда.

Мулкчиликнинг турли шаклларига кенг йўл очиш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш мақсадида давлат антимонопол, яъни монополияга қарши сиёсат олиб боради. Шу билан бирга у илгаригидек ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришни қатъий режалаштирмайди (чунки, энди барча мулк уники эмас), балки тартибга солиб боради. Аммо бу тизимга босқичма-босқич ўтиб борилади, зеро бунинг учун моддий, маънавий, ҳуқуқий шарт-шароитлар муҳайё бўлиши шарт.

Ўтиш даври принципларидан бирида давлатнинг асосий ислохотчи, ташкилотчи куч сифатида сақланиб қолиши қайд этилган. Дарҳақиқат, давлатнинг бундай вазифаси қолаверади, фақат унинг амалга оширилиш йўллари биров ўзгаради. Давлат ўз тасарруфида бўлган соҳаларга бевосита,

қолганларига эса билвосита, яъни молия-кредит, солиғ, нарх-наво сиёсати орқали таъсир қилади. Демак, «жойлаштириш», «худудий ташкил қилиш» тушунчаларининг қатъийлиги анча йўқолади, чунки энди ҳамма корхоналарни ҳам давлат режалаштирмайди. Бинобарин, ҳозирги шароитда жойлаштириш, худудий ташкил қилишнинг «эгаси», субъекти нафақат давлат, балки алоҳида жисмоний шахс, оила, жамоа, кичик ва ўрта тадбиркорлар ҳисобланади.

Ўтиш даврида ривожланаётган мамалакатларда эркин иқтисодий минтақаларни (ЭИМ) яратишга катта эътибор берилади. Уларнинг ҳам шакли ва тури кўп; ЭИМлар бевосита саноат ишлаб чиқаришига, экспорт-импорт жараёнига, хизмат кўрсатиш, савдо-сотиққа (офшор) ихтисослашган бўлиши мумкин.

ЭИМ-ларни ташкил қилишда авваламбор қулай иқтисодий географик ўрин, инфраструктура тизими, транспортнинг ривожланганлиги ҳамда солиғ, божхона соҳасидаги енгилликлар, имтиёзлар талаб этилади. Ўз навбатида яратилган ЭИМ-лар миллий ва минтақавий иқтисодиётга катта таъсир кўрсатади, ишлаб чиқаришни жойлаштиришга, худудлар ривожланишини жонлантиришга кўмак беради, янги технологияларни киритишда ниҳоятда аҳамиятли бўлади.

Ўтиш даврида ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва жойлаштиришда чет эл сармояларини, фирмаларни жалб этиш ҳам муҳим. Бунинг учун қулай инвестиция муҳити яратилиши, хорижий инвесторларни қизиқтирувчи шарт-шароитлар мухайё бўлиши зарур. Иккала томон учун манфаатли бўлган қўшма корхоналарни қуриш эса минтақа ва миллий иқтисодиётни мустаҳкамлашда, жаҳон бозорига чиқишда катта аҳамиятга эга.

Мавжуд жаҳон тажрибаси кўрсатадики, ўтиш даврида енгил, хусусан тўқимачилик саноатини устувор даражада ривожлантириш яхши натижа беради. Сабаби-ушбу саноат корхонасини қуришда, асбоб-ускуналар учун катта маблағ талаб қилинмайди, маҳсулоти эса барчага ва ҳамма вақт керак, пул обороти (айланиши) эса тез кечади. Бироқ шундай бўлсада тўқимачилик

саноатига урғу бериш асосида барқарор иқтисодиётни шакллантириш анча вақтни ўз ичига олади. Шунинг учун, бундай анъанавий йўлни эволюцион йўл деб аташ мумкин.

Шу билан бирга машинасозлик саноатини ҳам ўтиш даври иқтисодиётини шакллантиришда аҳамияти катта. Бу, гарчи «революцион» йўл бўлсада, у биров таваккалли ва кафолатсиздир. Унинг муваффақияти учун тегишли шарт-шароит, қулай рақобат макони бўлиши зарур.

Ўтиш даврида кўпчилик ҳолларда «кичик» даража маъкул: кичик корхона, кичик тадбиркор, кичик шаҳар ва ҳ.к. Чиндан ҳам кичик корхоналар ҳаракатчан, ихчам, касод бўлган тарзда уларнинг йўналишини (ихтисослашувини) осонликча ўзгартириш мумкин; бундай корхоналарни бошқариш ҳам осон. Бироқ, кичик корхоналар маҳсулоти асосан маҳаллий бозорни тўлдиради, тўйинтиради, уларни минтақавий ва халқаро бозолардаги рақобатбардошлиги пастроқ. Шу нуқтаи назардан қараганда, кейинчалик, хўжалик тармоғининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, каттароқ корхона ва ташкилотларни қуриш ҳам мақсадга мувофиқ.

Бундан ташқари, йирик корхоналарда ҳозирги замон илмий-техника тараққиёти ютуқларини амалиётга татбиқ қилиш имкониятлари кенгроқ. +олаверса, мамлакат миллий иқтисодиётини, қудратини беҳисоб майда корхоналар эмас, балки замонавий йирик корхона ва корпорациялар белгилайди.

Маърузамизнинг якунида яна бир ҳолатни таъкидлашимиз жоиз. Бу ҳам бўлса, ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожланштиришдаги ҳудудий тафовутларни сақлаб қолиниши ва ҳатто кучайишидир. Чунки, рақобат фақат мулк эгалари, хўжалик тармоқлари ўртасидагина эмас, балки ҳудудлар орасида ҳам мавжуд бўлади (айниқса саноат ишлаб чиқаришида). Шунингдек, бу даврда ҳудудлар хўжалигининг индивидуаллашуви, мустақиллигининг кучайиши натижасида районлараро иқтисодий интеграция жараёнлари биров заифлашади. Шу боис, ҳудудлар

орасидаги хўжалик алоқаларини ривожлантириш мамлакатнинг геосиёсий ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлайди.

Савол ва топшириқлар.

1. Бозор иқтисодиётининг асосий белги ва шартлари нималардан иборат?
2. «Бозор»-нинг анъанавий шарқона ва ҳозирги замон моҳиятини тушунтириб беринг.
3. Рақобат учун қандай шарт-шароитлар керак?
4. Бозор муносабатлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва жойлаштиришга қандай таъсир кўрсатади?

3-март . Ҳудудий меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқаришни жойлаштириш

Режа

1. Ҳудудий меҳнат тақсимоти ҳақида тушунча.
2. Географик меҳнат тақсимотининг омиллари.
3. Ҳудудий меҳнат тақсимотининг босқичлари.
4. Иқтисодий районлаштириш ва ҳудудий меҳнат тақсимоти.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бевосита ҳудудий меҳнат тақсимоти билан боғлиқ. Аммо ҳудудий меҳнат тақсимоти асосан ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркибини билдиради ва шу сабабли у аҳоли ва меҳнат ресурсларини ўз ичига олмайди. Аҳолининг жойланиши эса кўп ҳолларда ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш билан белгиланади.

Махсус адабиётларда ҳудудий меҳнат тақсимоти билан бир қаторда географик, регионал (минтақавий), акваториал меҳнат тақсимоти каби турдош тушунчалар учраб туради. Албатта, улар ўртасида жиддий фарқ йўқ, фақат акваториал меҳнат тақсимоти Ер шарининг қуруқлик қисмида эмас, балки унинг океан ва денгизларида ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, ихтисослашувини англатади (аква – сув демакдир).

Ҳудудий меҳнат тақсимоти ёки ишлаб чиқаришни ҳудуд бўйлаб жойлаштириш ўз моҳиятига кўра иқтисодий географик жараён ҳисобланади, чунки иқтисод ҳудуд доирасида тақсимланади. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий таркиби ёки тизими (системаси), иқтисодий районлар тўри вужудга келади. Уларнинг ўзаро ҳудудий муносабати ва жойланиш ҳолати иқтисодий географик вазиятни ифодалайди.

Ҳудудий меҳнат тақсимоти ижтимоий меҳнат тақсимотининг бир томонидир. Аммо, у иқтисодий меҳнат тақсимотидан бироз кейинроқ вужудга келган. Сабаби-авваллари кишилар табиатда мавжуд имкониятлардан фойдаланганлар, ўзларининг у ёки бу жойда маълум маҳсулотни етиштиришлари эса тарихан кечроқ пайдо бўлди.

Демак, ҳудудий меҳнат тақсимоти (ҲМТ), соддароқ қилиб айтганда, турли жойларнинг –мамлакат ёки районларнинг турли маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашувидир. Натижада ана шу жойларнинг иқтисодий «башараси» шаклланади ва уларнинг каттароқ ҳудудий тизимдаги ўрни ўз аксини топади.

Агар кенгроқ қилиб таърифламоқчи бўлсак, ҲМТ- бу ишлаб чиқариш тармоқларини ҳудуднинг табиий шароити ва бойликлари, аҳоли ва меҳнат ресурслари каби омилларига қараб жойлаштиришдир. Бундан келиб чиқадики, ҲМТ-га турли омиллар таъсир кўрсатади. Улар:

- Табиий шароит ва қазилма бойликлар;

- Аҳоли ва меҳнат ресурслари;
- Транспорт;
- Ижтимоий инфраструктура;
- Экологик вазият;
- Иқтисодий географик ўрин;
- Бозор манфаатлари ва ҳ.к.

Айни вақтда ана шу ва шунга ўхшаш омиллар ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда ҳам ҳисобга олинади. Бинобарин, бу масала кейинроқ муффасал ўрганилади. Бу ерда фақат бир омилга тўхтаб ўтиш жоиз. Гап шундаки, авваллари, яъни «Социалистик режалаштириш» даврида энг асосий омил ўта марказлашган давлат, яъни Бутуниттифоқ манфаатлари» эди; қолган шароитларнинг қулайлик ёки ноқулайликларидан қатъий назар, агар давлат, Иттифоқ учун қайси бир маҳсулот зарур бўлса, у албатта етиштирилиши шарт эди. Масалан, Ўзбекистонда пахтадан ташқари бошқа қишлоқ хўжалик тармоқлари (боғдорчилик, узумчилик, полизчиликни ҳам ривожлантириш мумкин эди, аммо Иттифоқ, марказ саноати учун пахта кераклиги туфайли бу ерда хўжаликнинг тор соҳаси, хом ашёга йўналтирилган тизими шаклланди.

Ҳозирги бозор муносабатлари даврида вазият бутунлай ўзгарди; эндиги шароитда етакчи омил бозорнинг ўзи, талаб бўлиб қолди. +олган омилларнинг таъсири эса бунга нисбатан сустроқ. Чунки, нимага ихтисослашув, нима етиштиришни давлат эмас, бозор белгилайди, давлат эса, илгари айтганимиздек, бу жараённи у ёки бу воситалар ёрдамида тартибга солиб боради.

ҲМТ учун етиштирилган маҳсулот маҳаллий эҳтиёжни қондирган ҳолда албатта бозорга, алмашувга чиқарилиши керак. Бундан аён бўладики, мазкур жараённинг асосида ишлаб чиқаришнинг нафақат мужассамлашуви (концентрацияси), балки унинг ихтисослашуви ҳам ётади. Ихтисослашув эса маҳсулотнинг четга юборилиши билан белгиланади. Шу боис, бу ерда ишлаб

чиқарилган маҳсулотнинг ортиқча қисми бошқа ерга (мамлакат ёки районга) йўналиши лозим; маҳсулотнинг шу жойнинг ўзида тўла, батамом истеъмол қилиниши ихтисослашув, ХМТ эмас, бу оддий натурал хўжалиқдир. Бундай давлатлар жаҳон хўжалиқ тизимига кира олмайдилар, миллий иқтисодиёти заифлиги сабабли улар жаҳон бозорида иштирок эта олмайдилар ва доимо «судралувчи» бўлиб қолаверадилар. Агар мамлакат ичида шундай минтақалар мавжуд бўлса, у ҳолда унинг ягона геоиқтисодий тизими вужудга келмайди, иқтисодий хавфсизлик таъминланмайди; хўжалиқнинг ҳудудий таркиби шаклланмаганлиги, хомлиги натижасида ички иқтисодий интеграция жараёнлари ривожланмайди.

ХМТ-нинг ривожланишида транспортнинг роли катта. Чунки транспорт маҳсулот ишлаб чиқарилган жой билан уни истеъмол қиладиган район ўртасидаги алоқадорликни бажаради, транспорт ҳаракати эса маҳсулотнинг истеъмол районидаги қийматига киради.

ХМТ-да бир неча босқич ёки даража мавжуд. Чунончи, собиқ Иттифок даврида улар қуйидагилар эди:

- Халқаро ёки мамлакатлараро маҳнат тақсимооти;
- Социалистик ёки капиталистик мамлакатлар орасидаги меҳнат тақсимооти;
- Бутуниттифок меҳнат тақсимооти;
- Йирик иқтисодий районлар доирасидаги меҳнат тақсимооти;
- Республикалар ичидаги меҳнат тақсимооти.

Бу ерда таъкидлаш керакки, илгариги тизимда охирги икки босқичда ҳудудий меҳнат тақсимооти амалда йўқ эди. Масалан, Ўрта Осиё иқтисодий райони мамлакатга асосан пахта етиштириб берарди; Ўзбекистон ичида эса бу тақсимоот янада заиф эди.

СССР-нинг парчаланиши натижасида ҳудудий меҳнат тақсимотининг вертикал шаклида кескин ўзгаришлар юз берди: илгариги иттифоқдош республикалар-эндиги мустақил давлатлар, жумладан Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг алоҳида субъекти сифатида бу тақсимотнинг биринчи босқичидан жой олди, яъни бешинчи ўриндан бирданига биринчи ўринга кўтарилди. Албатта, бундай «сакраш» оқибатида анчагина муаммолар юзага келди. Агар бу муаммони собиқ Ўрта Осиё иқтисодий райони даражасида кўрмоқчи бўлсак, ҳозирги кунда кўшни республикалар ўртасида иқтисодий интеграция жараёнларини ривожлантириш, ягона иқтисодий маконни шакллантириш жуда қийин бўлиб қолди. Бунинг сабабларидан бири-барча республикаларнинг асосан бир хил маҳсулот, яъни пахта етиштиришидир.

Худди шундай вазият республикамиз ичида янада яққолроқ кўринади. Бинобарин, миллий иқтисодиётнинг бирёқлама, пахта якка ҳокимлигига йўналтирилган тизимининг ўрнига турли тармоқларга ихтисослашган хўжалик таркибини вужудга келтириш зарур. Собиқ Иттифоқдан мерос қолган ҳудуднинг тор ихтисослашуви айрим вилоятларда, масалан, Сирдарё, Жиззах, Наманган, Сурхондарё, Хоразмда тамомила ўзгартирилганича йўқ. Шу боис, мамлакатимизда ички-минтақалар ва вилоятлар ва ҳатто вилоят доирасида меҳнат тақсимотини чуқурлаштириш лозим.

ҲМТ ихтисослашувга, бир жойнинг иккинчи жойдан хўжалик йўналиши бўйича фарқ қилишига, ҳудудий ранг-барангликка олиб келади. Бу эса иқтисодий районларнинг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилади. Демак, ҳудудий меҳнат тақсимоти → ихтисослашув → иқтисодий районлар ўртасида занжирсимон алоқадорлик мавжуд.

Таъкидлаш зарурки, ҲМТ минтақаларнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлашга ёрдам беради. Аммо, шу билан бирга ҳудудлараро иқтисодий алоқалар ҳам керак. Зеро, ҳудудларнинг хўжалик ихтисослашуви бўйича турланиши улар ўртасидаги иқтисодий алоқаларни тақозо этади.

ҲМТ ва интеграция натижасида турли миқёсдаги бозорлар вужудга келади. Улар маҳаллий, минтақавий, минтақалараро, миллий ва халқаро даражада бўлади. Мамлакатлар доирасидаги бозорлар эса амалдаги иқтисодий районлар чегарасини белгилайди, чунки ҳар бир босқичдаги бозор ўзининг таъсир доирасига, маконига эга. Немис омили А. Лёш ҳам ўз вақтида иқтисодий ландшафтлар (районлар)-ни бозорлар макони, таъсир радиуси ёки ҳудуди билан аниқланган эди, ҳозирги кунда эса ихтисослашган тармоқларни бозорга ихтисослашган тармоқлар, деб ҳам айтишади.

Ҳар бир мамлакат миллий иқтисодиётининг баркамоллиги, мустаҳкамлиги босқичма-босқич турли даражадаги бозорларни ўз маҳсулоти билан тўйинтирилиши, импорт маҳсулотларининг ўринини қопловчи имкониятларни яратиш негизида амалга оширилади. Худди шу мақсадда халқ истеъмол молларини кўпроқ етиштириш айтиш муддаодир.

Ҳозирги даврнинг энг муҳим муаммоларидан бири- республика ичида ҳудудий меҳнат тақсиротини ривожлантириш, иқтисодий районлар ва вилоятлар хўжалик тизимини шакллантиришдан иборатдир. Бу ўринда барча ҳудудларнинг фақат ёки асосан пахтачиликка ихтисослашуви асло шарт эмас; у билан бирга хўжаликнинг яна бошқа соҳалари ҳам ривожланиши зарур. Масалан, Фарғона иқтисодий районида (пахтачиликдан ташқари) пиллачилик, боғдорчилик, тўқимчилик ва машинасозлик (автомобилсозлик), +ашқадарёда- нефт ва газ саноати, +орақалпоғистонда –химия ривожланиши ва ҳ.к. Ана шундагина минтақалар мамлакат ташқарисидаги бозорларга чиқиш имкониятига эга бўладилар. Бу эса очиқ, эркин иқтисодиёт, бозор муносабатларига мос келади, иқтисодиётни янада либераллаштиришга шароит яратади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, мамлакатларнинг алоҳида, «берк», яъни экспорт-импортсиз ривожланиши яхши иқтисодий натижалар бермайди. Шунинг учун илғор мамлакатларда очиқ савдо, яъни фритредер принципи мавжуд. Бизнинг мустақил мамлакатимиз ҳам халқаро географик меҳнат

тақсимотида, жаҳон бозори ва хўжалик тизимида ўзига муносиб ва нуфузли ўринга эга бўлиши керак. Республиканинг бундай фаоллиги эса минтақалар-иқтисодий районлар ва вилоятлар салоҳияти орқали амалга оширилади.

Худудий меҳнат тақсимотининг юқори босқичида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бермоқда. Энг муҳими жаҳон хўжалик тизими янада ривожланиб бормоқда. Бунга сабаб бу тизимнинг глобаллашуви, мамлакат ва регионлараро меҳнат тақсимотининг такомиллашуви, иқтисодий интеграция жараёнларининг фаоллашуви, йирик Транс-миллий компания ва корпорацияларнинг бутун дунёни ўргимчакдек ўраб олиши ва бошқалардир.

Эътиборга олиш жоизки, авваллари жаҳон мамлакатлари у ёки бу маҳсулот етиштиришга мослашган бўлсалар (Бразилия –кофе, Куба-шакар, Муғилистон- тери, жун), эндиги кунда улар маҳсулотларнинг турли хилларига ихтисослашишмоқдалар. Айни вақтда етук мамлакатлар илмий-техника тараққиётининг олдинги сафларида бориб, замонавий, илмталаб ишлаб чиқариш тармоқларига, янги технологияларга (ноу-хау)ихтисослашиб бормоқдалар. Улардаги мавжуд ишлаб чиқариш соҳалари бошқа мамлакатларга кўчмоқда. Натижада мамлакатлар иқтисодий ривожланиши даражасидаги фарқ, нотекис ҳолда кучаймоқда.

Шу билан бирга халқаро миқёсда мамлакатларнинг айримлари курол-яроқ ишлаб чиқаришга, яна баъзи бирларининг норасмий равишда наркобизнесга ихтисослашуви ҳам кузатилмоқда. Бундан ташқари, хизмат кўрсатиш, халқаро туризм ҳам қатор мамлакатларнинг ривожланган индустриясига айланмоқда.

Халқаро меҳнат тақсимотининг янада чуқурлашуви ва интенсивлашуви натижасида дунёнинг турли қисмларида мамлакатларнинг йирик худудий – иқтисодий бирикмалари вужудга келмоқда. Чунончи, 1957 йилда шаклланган Европа Ҳамжамияти ёки Умумий бозор –ҳозирги Европа Иттифоқи 15 мамлакатни ўз доирасига олди ва улар орасида меҳнат тақсимоти ривожланмоқда (2010 йилгача бу Иттифоққа яна 11 мамлакатнинг қўшилиши мўлжалланмоқда). Худди шунга ўхшаш Осиё-Тинч океани региони, Шимолий

Америкада ҳам йирик мамлакатлараро иқтисодий тизимлар пайдо бўлмоқда. Эҳтимол келажакда улар МДХ ҳудудида, жумладан, Марказий Осиё минтақасида ҳам шаклланиши мумкин. Бунинг оқибатида халқаро меҳнат тақсимотининг асосий субъекти сифатида алоҳида мамлакатлар эмас, балки кўпроқ мамлакатлараро иқтисодий уюшмалар катта аҳамиятга эга бўлади.

Савол ва топшириқлар

1. Ҳудудий меҳнат тақсимоти нима?
2. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳудудий меҳнат тақсимоти қандай амалга оширилади?
3. Ҳудудий меҳнат тақсимотининг иқтисодий районлаштириш билан қандай алоқаси мавжуд?
4. Ўзингиз яшаётган вилоятнинг республика меҳнат тақсимотидаги ўрнини таърифлаб беринг.

4-март. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар

Режа

1. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг асосий омиллари.
2. Табиий омиллар.
3. Ижтимоий-иқтисодий омиллар.
4. Экология ва ишлаб чиқаришни жойлаштириш.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришни жойлаштириш ўзига хос хусусиятига эга. Бу борада тadbиркор албатта фойдали, қўшимча даромадни кўзлайди, давлат эса иш ўринларини кўпайтириш, меҳнат ресурсларини банд

қилиш, ижтимоий ва экологик муаммоларни ҳал қилиш, ҳудудлар ривожланиш даражасидаги фарқларни камайтиришга интилади. Демак, бундай вазиятда ҳар икки йўналишни мувофиқлаштирган ҳолда масалани ечиш талаб этилади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш учун энг аввало жой, яъни ер, майдон керак. Бироқ, бунинг учун ҳар қандай жой ҳам тўғри келавермайди. +олаверса, ҳудуд ҳам ҳар қандай корхона ёки экинларни «истамайди» ва аксинча, хўжаликнинг барча тармоқлари ҳам тўғри келган жойга ўрнаштирилмайди. Агар ишлаб чиқириш ер, майдонинг имконияти ва шароитидан қатъий назар жойлаштирилса, у ҳолда географик номувофиқлик вужудга келади, табиатнинг хусусияти инкор этилади, «соч тескарисига таралади». Айни вақтда хўжалик тармоқларини тўғридан тўғри, хоҳлаган жойда ташкил этилса, у кўзда тутилган иқтисодий манфаатларга олиб келмаслиги, экологик муаммоларга, ортиқча транспорт харажатларига сабаб бўлиши аниқ. Кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда ҳам ҳудуд, ҳам тармоқ хусусиятлари инобатга олиниши зарур.

Табиатда, гўёки ер майдонининг муайян жойлари айнан қандайдир хўжалик тармоғини жойлаштириш учун яратилгандек. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир жойнинг ўзига хос ва ўзига мос функцияси мавжуд. Бинобарин, ҳудуд «нафаси ва ҳароратини» чуқур ҳис қила олиш, жой хусусиятини атрофлича ўрганиш талаб этилади. Тажрибалар далолат берадики, чўл минтақасини ҳаддан ташқари ўзлаштириб, суғорма деҳқончиликни ривожлантириш кўп ўтмай ўз ўчини олмоқда-тупроқ иккиламчи шўрланиб, катта-катта майдонлар қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетмоқда. Айни чоғда чорва моллари ем-хашаксиз, яйловсиз қолмоқда. Эҳтимол, чўлларнинг бир қисми чўллигича қолиб, яйловлар ўз вазифасини ўтагани маъқулмиди?

Ижтимоий ҳаётда ҳар киши ўз ишини, вазифасини бажарганидек, табиатда ҳам ҳар бир жой ўзига мувофиқ хўжалик корхонасини жойлаштириши керак. Бу ўринда, жой ёки ҳудуднинг сиғими тўғрисида фикр билдириш лозим. Гап шундаки, ҳар бир жой хўжалик ва аҳолини муайян миқдорда сиғдира олади,

ундан ортиғи эса табиий мувозанатни, экологик вазиятни бузади. Лекин бу сиғим даражаси, кўлами бирдай бўлмайди ва у доим ўзгариб туради.

Демак, ернинг ўзига хос қиймати бор ва бу қиймат турли шароитда турлича (Д.Рикардо). Мазкур масала билан ер кадастри шуғулланади. Бу ерда шуни таъкидлаш жоизки, ҳудуднинг иқтисодий, демографик, экологик сиғимлари бир хил эмас. Одатда, аҳоли зичлиги, яъни 1 км² га неча киши тўғри келиши ҳудуддан фойдаланишнинг умумий кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга ҳудуд иқтисодий салоҳиятини ҳам ҳисоблаш мумкин. +ишлоқ хўжалигида бу масала осон ечилади, яъни бир гектар ер қанча маҳсулот бериши аниқ. Аммо хўжаликнинг бошқа тармоқларида ер «ҳосилдорлиги» ёки хизмати кам эътиборга олинади. Ваҳоланки, ҳар бир гектар майдоннинг қанча ялпи ички маҳсулот ёки миллий даромад яратишини ҳам аниқлаш эътиборлидир.

Юқоридагилардан маълум бўладики, ер-табиий бойлик, ресурсдир. Лекин кўпинча ерга биз оддий шароит сифатида қарашга одатланганмиз, бамисоли қуттичадек (унга тўғри келган нарсани солаверамиз). Аслида эса Ер –Она Замин бебаҳо бойлик, у бизнинг умумий уйимиз, ҳаёт манбаимиз. Шунинг учун Ер ҳам ҳақли равишда эъозлашга лойиқ. +олаверса, нафақат дунёвий, балки диний жиҳатдан ҳам Ер- азиздир.

Ишлаб чиқариш тармоқларини ҳудудий ташкил этишга турли омиллар таъсир қилади. Модомики, таъсир этувчи омиллар кўп экан, сўз уларнинг таъсир даражаси тўғрисида бориши керак. Шу нуқтаи назардан муайян тармоқ ёки корхона учун бир ёки икки омил ҳал қилувчи аҳамиятга эга, қолганлари эса иккинчи, учинчи ва хоказо даражали ҳисобланади, асосий мақсад эса ана шу асосий омилни аниқлашдан иборат бўлмоғи лозим.

Умуман айтганда, ҳар бир корхона ёки қишлоқ хўжалиги экини учун маълум миқдорда хом-ашё, ер, сув, ҳарорат, ишчи кучи, техника воситалари, электро энергияси, транспорт ва бошқалар керак. Бу омилларни шартли

равишда икки катта гуруҳга бўлиш мумкин: табиий ва ижтимоий-иқтисодий омиллар.

Табиий омилларга энг аввало ер ва унинг устки тузилиши, қазилма бойликлар, иқлим, сув, ҳарорат, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси киради. Бу хусусда табиий географик билимлар зарур бўлади. Бироқ, табиий география учун табиат компонентларининг келиб чиқиш ва ривожланиш қонуниятларини билиш талаб қилинса, иқтисодий география ва минтақавий иқтисодиётда ана шу қонуниятларга таянган ҳолда бу компонентлардан хўжалик фаолиятида фойдаланиш йўллариини ўрганиш лозим бўлади. Шу жиҳатдан, табиий шароит ва бойликларга баҳо бериш, табиий ва иқтисодий география (минтақавий иқтисодиёт) ўртасидаги «кўприкдир».

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш мақсадида табиий компонентлар аввал «доналаб» таҳлил қилинади ва баҳоланади. Сўнгра асосий эътибор табиий бойликларнинг ҳудудий бирикмаларига қаратилади. Бу эса, объектга комплекс, яъни атрофлича ёндошувни тақозо этади.

Яна шуни таъкидлаш керакки, маълум бир табиий компонент қайси бир хўжалик тармоғига шароит бўлиб хизмат қилса, бошқаси учун у ресурс «яъни бойликдир». Масалан, ер қишлоқ хўжалигида ресурс, бошқа тармоқлар (саноат, транспортда у асосан шароит вазифасини ўтайди. Об-ҳаво, ҳарорат ҳам худди шундай. Ёки рекреация соҳасини олайлик: бу ерда қуёш нури, сув, қумлик, ўрмонзор шароит эмас, балки ресурс ҳисобланади ва х.к. Шу билан бирга илмий техника тараққиёти натижасида шароит ресурсга айланиши ҳам мумкин. Ўз-ўзидан маълумки, ишлаб чиқаришни жойлаштиришда, ёки аниқроғи – жой танлашда авваламбор ресурс ҳисобга олинади.

Ҳудуд бўйича мутахассис унга атрофлича баҳо бера олиши, қайси соҳа қулай, қайсинисига эса ноқулайлигини аниқлаши керак. Унутмаслигимиз лозим: табиатда умуман ёмон жой йўқ, балки нодон мутахассис бор; ҳар бир жой нима учундир қулай, мақсад – шу қулайликни аниқлаш ва ундан ўз йўлида тўғри фойдаланишни таъминлашдир.

Масалан, ер усти тузилишининг (рельеф) текислик ёки тоғликдан иборатлиги хўжаликнинг бир тармоғи учун қулайлик туғдирса, иккинчисида қийинчилиқни вужудга келтиради. Чунончи, агар ҳудуд текислик бўлса, у ҳолда бу ер қишлоқ хўжалиғи, саноат, транспорт ва аҳолини жойлаштириш жуда қулай. Лекин, айна пайтда бундай шароитда дарё ва дарёчалар мўл (кўприқларни кўплаб қуриш керак), бу дарёларда йирик электр станцияларини қуриш шароити ҳам йўқ. Тоғлик бўлса, бу ерда дам олиш, тоғ-кон саноати, сув энергетикаси, ўрмон хўжалиғини ривожлантириш мумкин. Аммо бундай шароит суғорма деҳқончилиқ, қайта ишлаш саноати, аҳоли манзилгоҳларини жойлаштириш учун қулай эмас. Шунга ўхшаш мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар аҳоли ва меҳнат ресурслари, транспорт, илмий-техника тараққиёти, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктураси кабилардан ташкил топади. Аҳоли айна вақтнинг ўзида ҳам яратувчи, ҳам истеъмолчи бўлганлиғи сабабли унинг барча демографик кўрсаткичлари — сони, ўсиши, зичлиғи, ёш ва жинсий таркиби ҳисобга олинади. Жумладан, аҳоли сони истеъмол моллар ишлаб чиқаришда, кўп ёки кам меҳнат талаб қиладиган корхоналарни қуришда аҳамиятлидир. Унинг ёш ва жинсий таркиби турли хўжалиқ тармоқларини жойлаштиришга (соғлиқни сақлаш, маориф, аҳолига хизмат кўрсатиш, оғир ёки енгил саноат ва х.к) ўз таъсирини кўрсатади.

Ҳозирги кунда инфраструктура тизимининг мавжудлиғи ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишда катта рол ўйнайди. Йўл, ер ости ва ер усти қурилмалари, электр узатувчи шахобчалар, турар жой, маиший хизмат кўрсатиш объектлари муҳайё бўлган жойлар янги ишлаб чиқаришни, қўшма корхоналарни ўзига жалб қилади. Хорижда бундай жойларни саноат парки деб аташади.

Инфраструктура тизимида хусусан транспортнинг ўрни юқори. Чунки, транспортсиз ишлаб чиқариш жараёнининг ўзи ҳам бўлмайди, транспорт харажати эса маҳсулот таннаригига киради. Шунингдек, ижтимоий

инфраструктура тармоқлари ҳам ишлаб чиқаришни жойлаштиришда муҳимдир.

Ўтиш даврида айниқса, бозор инфраструктурасининг аҳамияти катта. Бозор иқтисодиётининг ўзи эса ишлаб чиқаришни жойлаштиришда ҳал қилувчи омилдир. Сабаби- бозорталаб соҳаларгина ривожланади; бозори чаққон маҳсулотларни ишлаб чиқарган тадбиркорлар енгади.

Бозор (талаб ва таклиф) рақобат, у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқарадиган маконни, бозор муҳитини белгилайди. Бинобарин, талабнинг нафақат миқдор жиҳатдан ўсиб боришини, балки унинг хусусийлашувини, сифатини эътиборга олиш, ихчам, ҳаракатчан, бошқариши осон бўлган кичик ва ўрта корхоналарни жойлаштириш ўтиш даври учун айниқса хосдир.

Бу даврда қулай инвестиция маконини яратиш ҳам катта мазмун касб этади. Инфраструктура ва бошқа шароитларнинг мавжудлиги, ҳуқуқий ва ташкилий масалаларнинг ҳал этилганлиги, кафолатланганлиги хорижий сармоядорларнинг кириб келишига қулайлик яратади. Кўпинча инвесторлар ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланган, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, арзон ишчи кучи бўлган ҳудудларни қидирадилар. +урилган қўшма корхоналар эса минтақа ва миллий иқтисодиётни ривожлантиришга, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркибига сезиларли ўзгартиришлар киритади, туртки бўлиб хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш тармоқларини ҳудудий ташкил қилишда жойнинг иқтисодий географик ўрнига ҳам аҳамият бермоқ зарур. Жойнинг қулайлиги унинг «қўшничилик» муносабатларида ўз ифодасини топади. Агар танланган жой ёки географик нуқта транспорт билан яхши боғланган бўлса, хом ашё истеъмол районларга яқин, электр энергия ва қурилиш материаллари ҳам узоқ бўлмаса, бу ерда жойлаштирилган корхона албатта катта иқтисодий самара беради.

Жойнинг, айниқса шаҳарнинг иқтисодий географик ўрни аксарият ҳолларда унинг иқтисодий ихтисослашувини белгилаб беради. Масалан, Бекободда Ўзбекистон металлургия заводининг жойлаштирилганлиги, +ўқонда

транспорт функциясининг, Янгиер ёки +аршида қурилиш материаллари саноатининг ривожланганлик сабабини уларнинг иқтисодий географик ўрни орқали изоҳлаш мумкин. Гулистон ёки Термизнинг нисбатан сустривожланганлиги ҳам маълум даражада уларнинг географик ва геосиёсий ўринларига боғлиқ.

Ҳозирги даврда илмий-техника тараққиёти ва экология омиллари ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишда муҳим бўлиб қолмоқда. Замонавий ва янги технологиялар, технополис ёки технопарклар илмталаб корхоналарни жойлаштиришда асосий рол ўйнайди. Ривожланган, классик индустрия босқичини ўтган (постиндустриал) мамлакатларда борган сари ишлаб чиқариш жараёнининг «тоза», экологик хавфсиз корхоналари жойлашмоқда, бошқа тармоқ ёки корхоналар эса аста-секин ривожланаётган давлатларда жойлаштирилмоқда.

Экологик омил хўжалик тармоқларини жойлаштиришда энг етакчи бўлиб қолмоқда. Чунки, ер юзида табиати соф, ҳавоси ва суви тоза жойларнинг ўзи жуда оз. Уруш ва тинчлик масалалари озми-кўпми ҳал қилинган ҳозирги даврда замонамизнинг «№ 1» глобал муаммоси экология, атроф-муҳит муҳофазаси бўлиб қолди.

Хўжаликнинг турли тармоқлари ўзига хос экологик сиғимга эга. Асосий ишлаб чиқариш тармоқлари-макроиқтисодий тизимлар: саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт экологик вазиятни шакллантирувчи энг муҳим омиллардир. Бу борада Н.Н.Колосовскийнинг энергия ишлаб чиқариш цикллари ғоясига амал қилиш ҳам катта самара беради. Зеро бу концепция ишлаб чиқаришнинг чиқиндисиз технологик жараёнини ташкил қилишни кўзда тутди.

Савол ва топшириқлар:

1. Ер, ҳудуд қандай функцияларни бажаради?

2. Ўзингиз яшаб турган вилоят табиий шароити ва бойликларига иқтисодий баҳо беринг.
3. Инфраструктура нима ва у ишлаб чиқаришни жойлаштиришга қандай таъсир кўрсатади?
4. Экологик омил ва ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш борасида нималарни айтаоласиз?

5-март . Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг классик ғоялари

Режа

1. Меркантилизмдан фритредизмга.
2. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришда И.Тюнел ва А.Вебер ғоялари.
3. Кристаллер-Лёш назарияси.
4. Янгиликларнинг ҳудудлар бўйлаб тарқалиш ғояси.

Жаҳон ҳўжалигининг ягона тизими вужудга келганга қадар халқаро (географик) меҳнат тақсимооти унча ривожланмаган эди. Ҳатто XVII-XVIII асрларгача кўпгина мамлакатлар халқаро иқтисодий муносабатларда ўзларининг ички бозорларига чет эл маҳсулотларини киритишга қарши сиёсат олиб борар эдилар. Бу сиёсат, ёки импортни чеклаш иқтисодиёт тарихида меркантилизм номи билан ўрин олган.

Албатта, бундай шароитда жаҳон бозори хусусида сўз юритиш мумкин эмас. Жаҳон бозори эркин иқтисодиёт, очиқ савдо тизимини жорий қилишни

тақозо этади. Ана шундай йўналиш фритредизм, яъни эркин савдо деб аталади. Унинг илмий асосини яратишда А.Смит ва, айниқса Д.Рикардонинг хизмати катта бўлган. Уларнинг ғоялари халқаро географик меҳнат тақсмотини кенг кўламда ривожлантириш, мамлакатлараро савдо сотикни фаоллаштиришга қаратилган бўлиб, у қиёсий имтиёз ёки қулайлик қонуни («закон сравнительного преимущества») номини олган. Бу қонуннинг асл моҳияти шундаки, ҳар бир мамлакат ўзининг ички имконият ва шароитларидан келиб чиққан ҳолда маълум маҳсулотни бошқа давлатларга қараганда арзонроқ, яъни камроқ харажат билан етиштиради ва уни бозорда осон реализация қилади. Сотилган маҳсулотнинг пулига ўзида йўқ, ёки етиштириши қимматроқ, харажатлироқ тушадиган товарни харид қилиб олади. Бундай товар айирбошлаш нақд пулсиз, «айр-бош», яъни бартер усулида ҳам олиб борилиши мумкин.

Фритредизм ғояларини амалга татбиқ қилиш жаҳон хўжалигининг шаклланишига, меҳнат тақсмотини ривожлантиришга катта таъсир кўрсатади. Айти пайтда мамлакатлар иқтисодиётининг ихтисослашуви ва ҳудудий ташкил қилишида ҳам ўзгаришлар юз берди.

Бевосита ишлаб чиқаришни жойлаштиришга оид илмий ғоялар даставвал Германияда яратилган. Масалан, немис мулкдори Иоган Генрих Тюнен XIX асрнинг 20-30-нчи йилларида ўзининг қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштириш бўйича илмий фикрларини махсус асарларида баён қилди (русча номи «Изолированное государство»).

Тюнен ғоясининг асосий моҳияти ягона шаҳар, яъни истеъмол маркази атрофида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришни ҳудудий ташкил қилишдан иборат. У бу ғояни амалга татбиқ қилиш учун хўжалик билан шаҳар ёки бозор (унинг мисолида бу шаҳар –Мекленбургдаги Росток) ўртасидаги масофа, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг нархи, қиймати ва ер рентасига асосланади. Ер рентаси эса унга қўйилган маблағ билан олинган даромад нисбати билан белгиланади.

Юқоридаги шартлар ёрдамида И.Тюнен шаҳар атрофида қишлоқ хўжалиги тармоқларининг жойлашув тизимини яратади. Бу тизим адабиётда «Тюнен халқалари» номи билан машҳур. Чунки, турли маҳсулотларни етиштиришга ихтисослашган ҳар хил тармоқлар истеъмол маркази атрофида халқасимон жойлашади. Масалан, биринчи халқа-боғдорчилик, сабзавотчилик ва қисман сут чорвачилиги; иккинчиси – ўрмон хўжалиги (ўша даврда ўтин учун), учинчи халқа- картошка, арпа етиштириш ва уруғчилик, сут чорвачилиги, тўртинчи- юқори унумдор ғаллачилик ва сут-гўшт чорвачилиги, бешинчи- ғаллачилик ва ниҳоят, олтинчи халқа –ййлов чорвачилиги.

И.Тюненнинг хизмати шундаки, у биринчи бўлиб ердан фойдаланиш масалаларини кўтариб чиқди ва илмий адабиётга «иқтисодий макон» тушунчасини киритди. У ўзининг абстракт моделида маҳсулотнинг бозорга- истеъмолчига арзон ва сифати бузилмаган ҳолда етказиб беришига катта эътибор беради. Шундай қилиб, И.Тюнен қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришнинг дастлабки илмий асосини яратувчиси бўлди.

1909 йилда Тюненнинг ватандоши –Альфред Вебер «Саноат штандорти тўғрисида» номли асарини чоп эттирди. У ўзининг диққат-эътиборини саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришга таъсир этувчи омилларга қаратди. Шу мақсадда Вебер омилларнинг таъсир кучига қараб, табақалаштирди, асосий ҳал қилувчи омилни аниқлади.

А.Вебер саноат штандортининг асосчисидир. Штандорт эса-корхонанинг ўрнашган жойи ёки корхонанинг оптимал (стандарт) жойлашган нуқтаси маъносини англатади. Жойлаштириш омили у ёки бу корхонани қуришда кўзда тутилган иқтисодий самарадорлик, фойда нуқтаи назаридан баҳоланади.

Бу фойда, Вебер фикрича асосан хом ашё маҳсулотни реализация қилиш, транспорт ва ишчи кучига кетган харажатлар нисбати ҳамда асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматидан ташкил топади. Кейинчалик у хом-ашё ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ омилни умумий транспорт сарф-харажатларига киритди. Чунки, маҳсулотнинг таннархига хом-ашёни

келтириш, маҳсулотни реализация қилиш билан боғлиқ харажатлар ҳам киради.

Натижада, саноат штандортини белгиловчи иккита омил –транспорт ва ишчи кучи (меҳнат ресурси) олинди. Вебер кейинроқ уларга яна бир муҳим омилни қўшди – у ҳам бўлса агломерация омилидир.

Транспорт омилига маҳсулот ёки хом-ашёнинг вазни, ташиладиган масофа, меҳнат ресурсида иш хақи, агломерация омилида эса корхоналарнинг бир жойда тўпланиши ҳисобга олинади.

А. Вебер илмий адабиётда ўзининг штандорт назарияси, «жойлаштириш омили» ва «агломерация самарадорлиги» тушунчаларини киритганлиги билан машҳурдир. Агломерация самарадорлиги-бу асл моҳиятига кўра мужассамлашув (концентрация) самарадорлиги бўлиб, у ҳозирги кунда корхоналарнинг йириклашувидан, яъни миқёс, масштаб иқтисоди асосида эмас, балки корхоналарнинг кооперация ва ихтисослашув («хилма-хиллик», ёки сифат иқтисоди) натижасида эришилади.

И.Тюнен (қишлоқ хўжалиги) ва А.Вебернинг (саноат штандорти) ғоялари абстракт шароитларни ҳисобга олган ҳолда яратилган бўлсада, уларнинг илмий аҳамияти ҳозиргача йўқолмаган. Бу оқимларининг ғояларини «омиллар таҳлили» шаклида умумлаштириш мумкин. Омиллар эса ҳудудда айрим жойларни танлаб олиш ва пировард натижада ҳудудий мужассамлашув ва ҳудудий нотекисликларни ёки географик тенгсизликни келтириб чиқаради.

Шундай қилиб, ишлаб чиқаришнинг икки асосий тармоғи, яъни қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришини жойлаштириш бўйича илмий ғоялар яратилди. Энди навбат- аҳоли жойлашуви, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг ҳудудий ташкил этиш муаммоларига келди. Бу ҳақдаги ишланмалар ҳам немис олими Вальтер Кристаллерга тегишли. У 1930-йилларда аҳолининг ҳудудий тарқалиши ва жойланиши масалаларини ўрганиб, ўзининг «Жанубий Германия марказий ўринлари» номли китобини ёзди.

Марказий ўринлар турли йирикликдаги шаҳар ва бошқа аҳоли манзилгоҳлари бўлиб, улар ўзига хос таъсир доираси, хизмат кўрсатиш радиусига эга. Идеал ҳолатда ҳар хил миқёсдаги марказий ўринлар географик муҳитда олтибурчак шаклга эга ва улар асаларининг уясини эслатади.

Кристаллер учун ҳам ҳудуд барча шароитлар бўйича бир хил бўлиши, яъни ҳудуд теп-текис, аҳоли, аҳоли манзилгоҳлари, йўл ва бошқалар бир хил жойлашган. Ана шундай идеал манзарадан келиб чиққан ҳолда у ўзининг илмий ғоясини яратди. В.Кристаллер номи билан «Марказий ўринлар», иерархия, шаҳарлар классификацияси каби тушунчалар, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини жойлаштиришга оид илмий фикрлар боғлиқ. Бошқа, ёш ва истеъдодли немис олими Август Лёш ўзидан олдинги ватандошларининг илмий ишланмаларини умумлаштириб (у А.Вебернинг ўқувчиси эди), барча хўжалик тармоқларини жойлаштириш тўғрисида иш олиб борди. А.Лёш ғояларининг моҳияти унинг махсус китобида (русча номи «Географическое разме́чение хозяйства»-М. 1959) баён этилган. Китобнинг асл нусхаси. қўлёзмаси 1940 йилда нашр қилинган.

А.Лёш қишлоқ хўжалигининг ареал, майдон сифатида, саноатнинг эса нуқтасимон ҳудудий ташкил этиш хусусиятларини асослаб берди. У биринчи бўлиб «бозор муҳити ёки макони», «иқтисодий ландшафт» (ҳозирги кунда – иқтисодий район) тушунчаларини яратди ва фанга киритди. Агар аввалгилар, хусусан И.Тюнен ва А.Вебер алоҳида корхонани, тармоқни ўрганган бўлишса, А.Лёш ишлари барча хўжалик соҳаларини қамраб олди ва ўз моҳиятига кўра микроиқтисодий бозор муносабатлари, унинг таъсир доираси ҳақиқий район ташкил қилувчи омил эканлиги таъкидланди, математик усулларни кенг қўллади. Айнан ана шу тамойилларни ҳозирги кунда Ўзбекистонни иқтисодий районлаштириш масалаларига татбиқ қилиш аҳамиятдан ҳоли бўлмаса керак.

Таъкидлаш жоизки, И.Тюнен ва А.Вебер ғоялари ўз даври талабига мос келарди. Сабаби – у даврда ҳудуднинг иқтисодий сиғими, зичлиги унча юқори эмас, ҳудудий-иқтисодий манзара кутбийлашмаган, яъни деярли бир текис эди.

Ана шундай иқтисодий географик ҳолат алоҳида корхона ёки тармоқларни айрим жойларда ўринлаштириш таъсирида ўзгаради, нотекислик хусусиятини олади. Бошқача қилиб айтганда, аввалги табиий кўринишдаги иқтисодий текислик нотекисликка, ҳудудий мужассамлашувнинг кўчайишига ўзгаради. Бунинг натижасида нотекисликни текислашга уриниб кўрадиган илмий изланишлар талаб этилди. Худди шундай регуляр тизимга мослашган ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил қилиш ғояларини В.Кристаллер ва А.Лёш яратди.

Иқтисодиёт нуқтаи назаридан унча ўзлаштирилмаган, хўжалик сиғими паст ва ҳудудларни ривожлантириш ва жонлантириш борасида ўсиш қутблари ва ривожланиш марказлари тўғрисидаги назария ҳам катта аҳамиятга эга. Унинг асосчиси француз олими Франсуа Перрудир.

Ф.Перру «марказий ўринлар» ғоясидан келиб чиқди, омилларни эмас, тармоқларни ривожланиш хусусияти, ҳаракатчанлиги, атрофга таъсири бўйича табақалаштирди ва уларни уч гуруҳга ажратди. У энг аввало ҳудудий – иқтисодий муносабатларда тенгсизлик, нобаробарликни тан олди ва мутлоқ жиҳатдан тенгликни амалга ошириш мумкин эмаслигига тўла ишонди.

Перру фикрича, учинчи гуруҳ тармоқлари тез, жадал ривожланиш, район ҳосил қилиш салоҳиятига, қобилиятига эга бўлиб, айнан ана шундай минтақавий иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи тармоқлар ривожланиши ўсиш марказларини ташкил қилади. Марказларнинг мустаҳкамланиши, уларда турдош корхоналарнинг кўпайиши, атрофга бўлган таъсир доирасининг кенгайиши натижасида ўсиш қутблари вужудга келади.

Ўсиш қутблари ғояси швед олими -Лунд университети профессори (Швеция) Т.Хагерстранднинг янгиликлар диффузияси назариясига ўхшаб кетади. Фақат муаллиф бу ғояни кўпроқ социал география бўйича ишлаб чиққан.

Чиндан ҳам, жаҳон тараққиёти, дунё хўжалик тизимининг ривожланиш тарихи фан-техника ютуқлари, илмий янгиликлар ва кашфиётлар,

инновациялар, технологик детерминизм билан боғлиқ. Тарих нуқтаи-назаридан ёндошганда, жаҳон хўжалиги ривожланишида маълум цикллари ажратиш мумкин. Бу давр ёки цикллари янги кашфиётларнинг ихтиро этилиши, татбиқ этилиши, тарқалиши ва уларнинг ўрнига бошқа инновацияларнинг келиши билан белгиланади.

Махсус адабиётларда америкалик У.Ростоунинг (XX аср, 58-60-йиллар) иқтисодий ривожланишнинг босқичлари, стадиялари, рус иқтисодчиси Н.Д.Кондратьевнинг 30-йилларда илмий-техника ўзгаришларига асосланган «узун тўлқинлар» назарияси мавжуд. Шунингдек, америкалик олим Р.Верноннинг (XX аср ўрталари) экспорт товарининг ҳаёт цикли тўғрисидаги ғояси ҳам янгиликларнинг диффузияси ва технологик детерминизм билан боғлиқ.

Диффузия (физикадан олинган бўлса керак) кенгайиш ва тарқалиш хусусиятига эга бўлиши мумкин. Биринчисидан янгиликнинг амалий татбиқ доираси аста-секин кенгайиб боради, иккинчисидан эса бу бирин-кетин содир бўлади, янгилик биридан иккинчисига кўчади. Худди шу хусусда америкалик иқтисодчи М.Портернинг (1993) марказдан четга кашфиётларнинг, янги технологияларга асосланган ишлаб чиқариш тармоқларининг кўчиши, бир мамлакатдан иккинчи, учинчига ва ҳ.к. даражаларга каскадсимон ўтиши, миграцияси ҳақидаги илмий ишланмалари ҳам бор.

СССР парчаланиши ва мастақил давлатларнинг пайдо бўлиши билан геосиёсий вазият ўзгарди. Ана шундай шароитда чегара атрофи минтақаларини ўрганиш, «Марказ-чекка» (периферия) муносабатларини тадқиқ қилиш масалалари ҳам ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан бевосита алоқадордир.

Жаҳон хўжалиги тизими (бу тушунча асосчиси америкалик И.Валлерстайн), унинг тараққиётидаги цикллари даврий, тарихий хусуситга эга. Бундай ёндошувни тик эмас, горизонтал, яъни географик жиҳатдан ҳам қўллаш мумкин. Натижада, иқтисодиёт ривожланишининг худуддан-худудга ўтиши, бизнинг иборамизда «географик конвейр» ёки эстафета кўз олдимизга келади.

Н.Д.Кондратьев жаҳон хўжалиги динамикасида 5 та цикл ажратади, улардан тўрттаси индустрия даврига, охириги 5-ундан кейинги, яъни постиндустриал даврга тўғри келади. Бу даврда электроника, лазерлар технологияси, биотехнологиялар устувор аҳамиятга эга. Худди шунга ўхшаш ҳудудий –иқтисодий ривожланишнинг кетма-кетлигини кузатиш мумкин. Бу ўринда И.Мечниковнинг жаҳон цивилизацияси босқичлари ва бунда буюк тарихий дарёларнинг роли ҳақидаги асарини ҳам эътибордан четга қолдирмаслик керак. Муаллиф жаҳон маданияти ва тараққиётида дарё, Ўрта денгиз ва океан цивилизацияларини ажратади. Улар бир вақтнинг ўзида эмас, балки турли даврларда, бирининг ўрнини иккинчисини олиши билан юзага елган.

Дарҳақиқат, жаҳон тараққиёти Узоқ Шарқ, Япония ва Хитойдан бошланиб, Ўрта ва Яқин Шарққа, ундан Ўрта денгиз ва Пиреней ярим оролига, улардан Англия ва ниҳоят Америкага (А+Ш)га кўчди. Ҳозирги даврда тарихни, иқтисодий-ижтимоий ҳаётни ривожлантирувчи минтақалар «учбурчаги», яъни А+Ш-/арбий Европа-Япония ҳисобланади. Айни вақтда, етакчи кучнинг аста-секин яна шарққа кўчиши аломатлари сезилмоқда. Айни вақтда буни Япония таъсири ва бошчилигида янги индустриал мамлакатлар –жанубий Корея, Сингапур, Тайланд, Малайзия, Индонезия жадал суръатлар билан ривожланишида кўрамиз. Демак, бизнинг назаримизда, иқтисодий тараққиётнинг цикл хусусиятига эга эканлиги фақат давр, вақт доирасидагина эмас, балки Ер шари, глобал географик маконда ҳам содир бўлмоқда. Бу эса албатта жаҳон хўжалигининг ривожланиш ва унинг ҳудудий таркибига таъсир қилади.

Шу билан бирга минтақа иқтисодчилари, иқтисодий географлар В.Леонтьев ва У.Изардларнинг тармоқлараро ва ҳудудлараро баланси ҳамда минтақавий иқтисодиёт фани тўғрисидаги илмий ғояларини, Зипфа ва Стюарт, Дж.Фридман кабиларнинг шаҳарлар ривожланиши, бошқа олимларнинг «дунёвий шаҳарлар» ҳақидаги янги ишларини ҳам билишлари лозим. Зеро

уларнинг барчаси ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш билан бевосита боғлиқ.

Биз юқорида ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг илмий ғояларини асоан /арб олимлари асарлари бўйича талқин қилдик. Ўз-ўзидан савол туғилиши табиий: нахотки узоқ тарихга, маданиятга эга бўлган ўзимизнинг юртимизда бундай ишлар қилинмаган бўлса? Шубҳа йўқ, албатта бу борада ҳам ўлкамиз катта ва бой меросга эга. Муаммо фақат уларни тарихий манбалардан қидириб топиш, ўрганиш, тарғиб ва ташфиқот қилиш, амалга татбиқ қилишдан иборат бўлмоғи лозим. Масалан, бу ерда, хусусан деҳқончиликни ривожлантириш ва жойлаштириш, суғориш иншоотларни қуриш ва фойдаланиш, савдо ва хунармандчилик соҳалари, шаҳарсозлик тўғрисида дунё аҳамиятига молик ихтиролар яратилгани сир эмас. Математика, тиббиёт ва бошқа фанлар туғилган бу Замин ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг бошқа соҳаларига, жаҳон маданияти ва тарихига ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган.

Савол ва топшириқлар

1. И.Тюненнинг «халқалари» нима?
2. А.Вебернинг саноат штандорти ҳақида нималарни биласиз?
3. В.Кристаллер ва А.Лёш илмий ғоялари моҳиятини тушунтириб беринг.
4. Янгиликлар давр ва ҳудудга қандай тарқалади?

6-маъруза . Саноатнинг ҳудудий ташкил қилиш омиллари

Режа

1. Саноат тармоғи ҳақида тушунча.
2. Саноатнинг ҳудудий ташкил қилиш хусусиятлари ва унга таъсир қилувчи омиллар.
3. Оғир саноат тармоқларини жойлаштириш.
4. Енгил ва озиқ-овқат саноатини жойлаштириш.

Умуман тармоқ деганда корхоналарнинг маълум ўхшаш хусусиятларига кўра гуруҳланиши тушунилади. Саноат тармоқлари одатда уч асосий мезон асосида ажратилади. Улар:

- Хом-ашё бирлиги бўйича ажратилган саноат тармоқлари (машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати ва ҳк.);
- Истеъмол бирлиги, яъни муайян мақсадда маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқлар (енгил ва озиқ-овқат, қурилиш, электр энергетика ва б.);
- Технологик жараён асосида ташкил этилган саноат тармоғи (химия ва нефтни қайта ишлаш)

Саноатнинг тармоқлар тизими ниҳоятда мураккаб ва у борган сари ўзгариб бормоқда. Энг йирик тармоқлар сифатида ёқилғи, энергетика, қора ва рангли металлургия, химия ва нефтни қайта ишлаш, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, қурилиш, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш, целлюлоза-қоғоз, енгил, озиқ-овқат, полиграфия ва бошқалар ажратилади. Улар ҳам ўз навбатида тармоқ ва тармоқчалардан иборат. Бу жиҳатдан машинасозлик саноатининг турланиши айниқса бой; фақат транспорт машинасозлигининг ўзи бир нечта қисмларни ўз ичига олади.

Юқоридаги тармоқлар орасида энг анъанавий, қадимий тарихга эга бўлган, шубҳасиз, енгил (тўқимачилик) саноатидир. У даставвал

мануфактурадан бошланиб, сўнгра йирик машина индустриясига ўтди, бошқа саноат тармоқларининг ривожланишига туртки берди. Албатта, озиқ-овқат, металлни қайта ишлаш саноатлари ҳам анча қадимий. Айни вақтда машинасозлик, электр энергетика ва химия нисбатан «янгироқ» бўлиб, улар ҳозирги замон илмий-техника тараққиётини акс эттирувчи тармоқлар жумласига киради.

Саноат тармоқлари оғир ва енгил, ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол моллари ишлаб чиқарувчи йирик гуруҳларга (А ва В) ажратилади. Бироқ бундай ажратиш шартли хусусиятга эга бўлиб, улар орасидаги фарқ борган сари камайиб, «юпқалашиб» бормоқда.

Сўнгги йилларда саноат тармоқлари таркибида қуйидаги ўзгаришлар содир бўлмоқда:

- саноат тармоқларининг янада парчаланиб бориши, янги-янги тармоқларнинг вужудга келиши;
- тармоқлар орасида интеграция жараёнларининг ривожланиши, тармоқлараро мажмуаларнинг шаклланиши;
- фан-техника ютуқлари билан бевосита боғлиқ тармоқларининг тезроқ ривожланиши.

Саноатнинг тармоқлар тизимини баҳолашда энг аввало унинг турланганлигини (диверсификациялашуви) ҳамда янги технологияларга асосланган, «юқори қават» тармоқларининг мавжудлигини эътиборга олиш керак. Баъзи районлар фақат тоғ-кон, хом-ашё қазиб олишга ихтисослашган, бошқаларида эса асосан таъмирловчи саноат корхоналари бўлиши мумкин. Табиийки, бундай районларнинг саноати яхши ривожланмаган!

Саноат тармоқларини ҳудудий ташкил этиш ўзига хос хусусиятга эга. Улар иқтисодий географик маконда ёки харитада нуктасимон шаклга эга. Демак, мазкур тармоқда ишлаб чиқариш ва ҳудудий мужассамлашув даражаси

анча юқори. Бу эса саноат ишлаб чиқаришининг қишлоқ хўжалигига кўра иқтисодий самарадорлигини юқори бўлишига олиб келувчи сабаблардан биридир.

Саноат корхоналарини жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар сони кўп. Улар асосан хом-ашё, ёқилғи, энергетика, истеъмол, ишчи кучи, иқтисодий географик ўрин ва бошқалардан иборат. Бу борада экология ва бозор иқтисодиёти омилларининг аҳамияти тобора кучаймоқда. Шу билан бирга қайд этиш жоизки, турли хил саноат тармоқларини жойлаштириш муайян омиллар асосида амалга оширилди. Уларни қисқача кўриб чиқамиз.

Ёқилғи саноати тоғ-кон ёки қазиб олувчи саноати тоифасига киради ва ёқилғи турлари, қазилма бойликларнинг жойланиши табиий, геохимик қонуниятларга асосланади. Сабаби-кўмир, нефт, газ, ёнувчи сланец, торф каби табиий бойликларнинг пайдо бўлиши ва ер юзида (остида) тарқалиши ўзига хос хусусиятларга эга.

Электр-энергетика сув, иссиқлик ва атом станцияларидан ташкил топади. Сув электростанцияларини текислик жойга кўра тоғ ва тоғолди районларда қуриш мақсадга мувофиқ. Чунки, бундай шароитда рельеф шакли –ер тузилишининг қиялиги, табиий ҳолда шаршара ва тоғлар орасидаги чўкмаларнинг мавжудлиги, қулай имкониятлар туғдиради. Бундан ташқари, сув омбори қоплаган ерлар қишлоқ хўжалигида деярли ишлатилмайди; қишлоқ манзилгоҳлари ҳам йўқ ва, бинобарин, уларни кўчиртириш талаб этилмайди. Сув омбори ва унинг атрофида спорт, дам олиш зоналарини ташкил қилиш, боғдорчилик ва балиқчиликни ривожлантириш, пастки ҳудудларда ерларни суғориш, каналлар қуриш мумкин. Баъзан ГЭСлар билан биргаликда ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноати ҳам ривожланиб боради (масалан, Сибирда).

Кўриниб турибдики, тоғли районларда қурилган ГЭСлар ҳар томонлама қулай, электр энергияси арзон. Агар шу станциялар текисликда жойлаштирилса катта майдон сув остида қолиб кетади (эҳтимол, бу ерда қимматбаҳо қазилма бойликлар бордир) ва тўғон қуриш катта маблағ талаб қилади.

Иссиқлик электр станциялари (ТЭС) икки турда бўлади: ТЭЦ ва ГРЭС. Уларнинг бир-биридан фарқи қайси мақсадда қурилганлигидадир; фойдаланиладиган ёқилғиси эса бир хил бўлиши мумкин. Масалан, ТЭЦ-«тепло-электроцентрал», яъни иссиқлик электр маркази, одатда ҳам электр қуввати, ҳам буғ (пар) талаб қилувчи саноат корхоналари-тўқимачилик, нефтни қайта ишлаш ва ҳ.к. ёнида ёки яқинида қурилади. Чунки, буғни 15-18 км. масофадан узоққа жўнатиб бўлмайди. Демак, бу станцияни жойлаштиришда ишлаб чиқариш истеъмоли асосий аҳамиятга эга.

Аммо, ТЭЦларнинг бевосита шаҳар ичида қурилиши туфайли улар атроф-муҳитни ифлослантиради. Шу сабабдан, экологик жиҳатдан бундай станцияларнинг аҳоли зич жойларда қурилиши унча маъқул эмас. ГРЭСлар эса («Государственная районная электростанция») асосан электр энергиясини беради ва шу боис уларни йирикроқ ва шаҳардан биров узоқроқ масофада жойлаштирилади.

Атом электростанциялари кўпинча бошқа турдаги станцияларни қуриш имконияти йўқ ҳудудларда жойлаштирилади. Бунинг учун албатта экологик хавфсизлик таъминланиши керак. Шунингдек, АЭСларнинг барпо этилишида илмий-техника омили ҳам ҳисобга олинади.

+ора металлургия корхоналарини, айниқса чўян эритиш заводларини (домна печида эритилади) жойлаштиришда энг аввало ёқилғи ва хом-ашё катта аҳамиятга эга. Бир тонна чўянни олиш учун тахминан икки тонна темир рудаси, 1.2 тонна ёқилғи-коксланувчи кўмир лозим. Рудада темирнинг (Fe) микдорига, бой ёки бой эмаслигига қараб завод уч кўринишда жойлаштирилади: ёқилғи яқинида (темир руда кони «бой»), хом-ашё яқинида

(рудада Fe миқдори юқори эмас) ва иккаласининг ўртасида (ёқилғи ва хом-ашё учун транспорт харажати деярли бир хил). Учинчи вариантда сув ҳамда истеъмол омиллари ҳам эътиборилидир.

+ора металлургияга кирувчи ферросплав (темир қотишмалари) заводлари «электрталаб» ҳисобланади: 1 т. ферросплав учун 8-9 минг кВт/с. электр энергия сарфланади. Бинобарин, бундай заводлар арзон электр манбаларига яқинроқ жойлаштирилади.

Рангли металлургия саноатига кирувчи корхоналар турли-туман (аллюминий, мис, кумуш, олтин, қўрғошин, калай ва ҳ.к.). Улар табиатда алоҳида-алоҳида учрамайди. Шунинг учун рангдор металлларни қазиб олишда комплекс, комбинат усули қўлланилади.

Тоғ металлургия комбинатлари хом-ашё районларида (сабаби-рангдор металллар миқдори рудада жуда оз) қурилади, бевосита тозаланган металл эса истеъмол районларида ва хусусан арзон электр энергияга яқин жойда ўрнаштирилади: тозаланган ёки «рафинация» қилинган миснинг бир тоннасига 9-10 кВт/с.гача, аллюминийга 18-19, титан ва никель учун 50 минг кВт/с.-гача электр энергияси ишлатилади. Шу билан бирга рангдор металлургия корхоналарини жойлаштиришда экология омилининг ҳам ўрни сезиларли.

Машинасозликнинг таркиби бойлиги сабабли, унга таъсир қилувчи омиллар тури ҳам ҳар хил. Чунончи, металлни кўп талаб қилувчи оғир машинасозлик (вагонсозлик, тоғ-кон ва шахталар учун асбоб-ускуналар ва ҳ.к.) қора металлургия районларида кам, аммо малакали ишчи кучи керак бўлган приборсозлик, электротехника, ҳисоблаш техникалари каби нозик ва аниқ машинасозлик фан-техника тараққиёти марказларида жойлаштирилади.

+ишлоқ хўжалиги машинасозлиги кўп ҳолларда истеъмол районларида ривожланади. Масалан, Ўзбекистонда пахта терими, Украинада ғалла ва қанд лавлаги, Белоруссияда-картошка ва зиғир, Молдавияда узумчилик,

+ирғизистонда пичан ўрувчи ва пресловчи машиналар ишлаб чиқарилади. Демак, мамлакат нимага ихтисослашса ўша соҳага хизмат қилувчи машинасозлик тармоғи ташкил этилади. Бу қонуният бошқа тармоқларга ҳам тегишли. Чунончи, Карелияда ўрмон, Уралда-қора металлургия, Донбассда – шахта, Ўзбекистонда-тўқимачилик, Иркутскда-олтин саралаш машинасозлиги ривожланган ва ҳ.к.

Шундай қилиб, машинасозлик маҳсулотига қараб уни жойлаштиришга хом-ашё (металл), ишчи кучи, истеъмол, илму-фан, географик ўрин омиллари таъсир кўрсатади. Табиийки, денгиз кемасозлиги қуруқлик ичкарасида эмас, порт шаҳарларда жойлаштирилади. Худди шунга ўхшаш станоксозлик, электротехника, тракторсозлик каби жуда кўп машинасозлик тармоқлари ўзига хос ҳудудий ташкил қилиш хусусиятларига эга. Албатта, бу саноат тармоғи учун кооперация шакли муҳимлиги туфайли унинг марказлари қулай транспорт географик ўринга эга бўлишлари ҳам лозим.

Химия ва нефтни қайта ишлаш саноати. Асосий химия учун хом-ашё омили унча муҳим эмас. Чунки, бу саноат турли хил хом-ашё: ўсимлик, минерал, ишлаб чиқариш чиқиндилари, ҳатто сув ва ҳаво асосида ҳам ташкил этилаверади. Бинобарин, химия саноати катта эркинликка эга. Аммо, унга таъсир этувчи бошқа кучли омил мавжуд- бу ҳам бўлса экологиядир.

Нефтни қайта ишлаш заводлари хом-ашё районларига кўра истеъмол районларида кўпроқ учрайди. Хом нефтни келтириб турли хил маҳсулот олиш, уларнинг барчасини алоҳида –алоҳида келтиришдан кўра арзонроқ, қулай ва хавфсизроқ. Баъзан бундай заводлар магистрал нефт қувурлари ўтган жойларда ҳам ташкил этилади.

Химия саноати учун сув ва электр энергияси омили ҳам аҳамиятлироқ. Шу сабабдан бўлса керак, Чирчиқ йирик химия саноати марказига айланган.

Ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлоза-қоғоз саноатини жойлаштириш ҳам ўзига хос. Жумладан, ёғочни қайта ишлаш аксарият ҳолларда ўрмонзорларга яқин жойларда амалга оширилади, чунки 40 фоизгача ёғоч (новда ва шох-шаббалар) чиқиндига кетади. Целлюлоза-қоғоз ишлаб чиқариш эса асосан уч вариантда жойлаштирилади: хом ашё районида, ёғоч оқизувчи дарёларнинг темир йўллар билан кесишган нуқтасида ҳамда дарёларнинг қуйилиш қисмида. Кўриниб турибдики, бу ерда транспорт ва географик ўрин омиллари катта аҳамиятга эга.

Юқоридаги йўналишлар бўйича целлюлоза-қоғоз саноатининг жойлашувини Россия Федерацияси мисолида кўrsa бўлади. Масалан, Красноярск, Волгоград, Краснокамск, Перм, Котлас, Балахна, Архангельск ва бошқалар турли вариантларда вужудга келган ушбу саноат марказларидир. Шунингдек, ёғочни қайта ишлаш саноатига мебелсозлик, дафтар-қалам, спорт буюмлари ва мусиқа асбоблари, темир йўл шпаллари, уйсозлик, гидролиз спирти олиш каби жуда кўп тармоқлар ҳам киради. Уларнинг жойлаштирилиши эса маҳсулотнинг «хом-ашё талаблиги» ҳамда транспорт жиҳатидан қулайлигига қараб ташкил қилинади. Айни вақтда, бу ерда хом-ашё, транспорт, истеъмол омиллари билан бирга сув шароитлари ҳам эътиборга олинади.

+урилиш саноати бошқа тармоқларга нисбатан «олдинда» бориши керак, зеро усиз янги ерлар ўзлаштирилмайди, корхона ва ташкилотлар бунёд этилмайди. /ишт, цемент, черепица, шифрни ишлаб чиқариш кўп жиҳатдан хом- ашёга боғлиқ. Шу сабабдан бўлса керак Россиянинг асосий цемент саноати марказлари -Вольск, Искитим, Новороссийск -атрофида бунинг учун хом-ашё, мергли, оҳактош кўп миқдорда мавжуд. Ўзбекистонда ҳам цемент ишлаб чиқариш хом-ашё омилини эътиборга олган тарзда амалга оширилган (Бекобод, Ангрен, +увасой, Оҳангарон). Бундан ташқари, цемент ишлаб чиқариш қора ва рангли металлургия марказларида ҳам ташкил қилинади.

Бунинг учун домна печларининг чиқиндиси-шлак, алюминий саноатига тегишли глинозём заводлари чиқиндилари ишлатилади.

Темир-бетон маҳсулотлари ва қурилмаларини жойлаштириш истеъмол омили орқали ташкил қилинади. Шу боис уларнинг географияси кенг бўлиб, бундай корхоналар барча йирик шаҳарларда мавжуд.

Енгил саноатни ҳудудий ташкил қилишда хом-ашё, ишчи кучи ва истеъмол омиллари етакчи рол ўйнайди. Масалан, пахта тозалаш ва пиллачилик заводлари, жун ёки терини ювиш кабилар бевосита хом-ашё районларида жойлаштирилади. Сабаби, улардан олинadиган маҳсулот бирлигига жуда кўп хом-ашё сарфланади.

Тўқимачилик, пойафзал, тикув, трикотаж фабрикалари, гилам ишлаб чиқариш меҳнатталаб бўлгани учун улар катта кичик шаҳарлар, район марказларида қурилади. Шу билан бирга тўқимачилик корхоналари оғир саноат марказларида аёллар ишчи кучидан фойдаланиш мақсадида ҳам жойлаштирилади. Мазкур саноатнинг кўп меҳнат ресурсини талаб қилиши айти пайтда унинг истеъмол районларида жойлаштирилиши билан уйғунлашиб кетади. Чунки, меҳнат ресурси, аҳоли енгил саноат маҳсулотининг истеъмолчисидир, улар эса ҳамма учун ва ҳар доим керак.

Озиқ-овқат саноатини жойлаштириш кўпроқ истеъмол омилига қараб амалга оширилади (бу маҳсулотлар ҳам барча учун ва доимо зарур). Шунингдек, уларнинг транспортда ташиш имкониятлари, сифатининг бузилмаслиги ҳам инобатга олинади. Жумладан, ёғ-мой ишлаб чиқариш, консерва, вино саноати, қанд лавлаги ва тамакини қайта ишлаш кўпроқ хом ашё районларида, гўшт, сут саноати шаҳар жойларга яқин қурилади. Кондитер фабрикалари бевосита шаҳарлардан жой олади.

Ун саноати, дон маҳсулотлари комбинатлари ҳам аксарият ҳолларда кичик шаҳарларда, ғаллакор районларда ёки уларга яқин бўлган шаҳарларда

ривожланади. Келтирилган ундан турли хил маҳсулотларни ишлаб чиқариш истеъмол районларида-шаҳарларда ташкил қилинади. Бундай марказларда баъзан йирик ёғ-экстракция, консерва ва вино саноати, тамаки ферментация корхоналари қурилиши мумкин.

Шундай қилиб, озиқ-овқат саноатининг ҳудудий таркиби асосан истеъмол ва хом ашё омиллари таъсирида шаклланади. Айни вақтда бу тармоқ қишлоқ хўжалиги билан бевосита боғлиқлиги туфайли агросаноат мажмуалари кўринишида ҳудудий ташкил этилади.

Полиграфия саноати кўпроқ шаҳарларда, хусусан пойтахт шаҳарларда жой олади. Сабаби- бундай шаҳарларга матбуот, китоб, газета ва журналларни нашр қилдириш ўзига хос вазифа (функция) ҳисобланади.

Биз юқорида саноат ишлаб чиқаришини жойлаштириш масаласида омиллардан эмас, саноат тармоқларининг хусусиятларидан келиб чиқдик. Омиллар таъсири эса умумий ҳолда олдинги маърузалардан баён қилинган. Бу ерда фақат шуни эслатиш лозимки, ҳозирги шароитда саноат тармоқлари ва корхоналарни айнан қаерда жойлаштириш, уларнинг техник-иқтисодий хусусиятларидан ташқари, бозор муносабатлари-талаб ва таклиф, солиқ ва кредит, нарх-наво ва минтақавий сиёсатлари таъсирларида амалга оширилади.

Энг муҳими жойлаштирилган корхона тадбиркор учун ҳам, давлат учун ҳам қулай ва арзон бўлиши керак. +улайлик –транспорт харажатлари кам, экологик жиҳатдан мақбул, арзон демакдир. Келажакда маҳсулот қийматига, таннархига унга ишлатилган хом ашё сарф-харажатлари, яъни «ресурс учун тўлов» ҳам киритилиши керак. Зеро, бозор муносабатлари даврида у ёки бу ресурсни қазиб олган ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий манфаатлари, атроф-муҳитга кўрсатилган зарар албатта қопланиши лозим.

Савол ва топшириқлар

1. Саноат тармоғи нима ва у қайси белгилар асосида ажратилади?
2. Хом-ашё, меҳнатталаб, илмталаб саноат корхоналарнинг жойланиш хусусиятлари қайсилар?
3. Ўзингиз яшаётган ҳудуд саноат корхоналари жойланишини асослаб беринг.
4. «УзДЕО» автокорхонаси ва нефтни қайта ишлаш заводлари нима учун айнан Асака ва +оровулбозор шаҳарларида қурилган?
5. Хом-ашё ишлатилиши миқдори билан экология, ишчи кучи омили билан фан-техника тараққиёти ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?

7-март . +ишлоқ хўжалиги тармоқларининг жойланиши

Режа

1. +ишлоқ хўжалигининг ижтимоий ва ҳудудий ташкил қилиш хусусиятлари.
2. +ишлоқ хўжалиги тармоқлари ва уларни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар.
3. Дехқончиликнинг жойланиши.
4. Чорвачиликнинг ҳудудий ташкил қилиш.

+ишлоқ хўжалиги умуман иқтисодиётнинг қадимий соҳасидир. Дастлабки ижтимоий меҳнат тақсимооти ҳам аввал чорвачилик, сўнгра дехқончиликнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Дехқончилик ва, хусусан суғорма дехқончилик жамият тараққиётида алоҳида, инқилобий аҳамиятга эга бўлган. Сабаби –айнан суғорма дехқончилик жамоа, унинг асосида доимий аҳоли манзилгоҳларининг вужудга келишида муҳим рол ўйнаган. Кейинчалик дехқончилик

хунармандчилик ва савдо-сотиқни, улар эса ўз навбатида мануфактура ва йирик машина индустриясини ривожлантиришга олиб келган.

Ҳаётда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун қуйидагилар хос:

- Аграр соҳа бевосита табиий шароит билан боғлиқлиги туфайли у мавсумий характерга эга;
- Мавсумийлиги учун меҳнат ресурслари ҳам йил давомида банд эмас;
- қишлоқ хўжалиги ривожланиши саноатга нисбатан ўзгарувчан кўринишда боради;
- бу тармоқда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил қилиш шакллари ўзига хос-муҳассамлашув ва ихтисослашув торроқ, кооперация ва комбинатлашув эса жуда кам ҳолларда учрайди;
- қишлоқ хўжалиги тармоқлари ареал ёки майдон шаклида ҳудудий ташкил қилади;
- мазкур тармоқда экстенсив ва интенсив ривожланиш яққол кўринади;
- қишлоқ хўжалигининг тармоқлар таркиби саноатга ўхшаш унча бой эмас;
- қишлоқ хўжалигида мулкчиликни хусусийлаштириш осонроқ;
- хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлик қилиш, чет эл инвесторларини қишлоқ хўжалигига жалб қилиш камроқ ва ҳ.к.

Юқоридаги хусусиятлар ушбу тармоқнинг иқтисодиёти ва географиясига жиддий таъсир кўрсатади. Чунончи, табиий шароитнинг –иқлим ва об-ҳавонинг ноқулайлиги қишлоқ хўжалиги унумдорлиги, у эса қайта ишловчи (озик-овқат) саноатига ва пировард натижада халқнинг турмуш даражасини пасайишига олиб келади. Ҳоловерса, қишлоқ хўжалиги билан саноатнинг бошқа тармоқлари: машинасозлик, химия, қурилиш саноати ва электр-энергетика ҳам алоқадор.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг мавсумийлиги, ишлаб чиқаришнинг мужассамлашув даражасини юқори эмаслиги мазкур тармоқнинг иқтисодий кўрсаткичларини пасайтиради. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида ер ишлаб чиқариш воситаси бўлиб, унинг табиий хосилдорлиги ҳамма жойда ҳам бир хил эмас.

Қишлоқ хўжалиги асосан икки катта тармоқдан, яъни деҳқончилик ва чорвачиликдан ташкил топган. Ер юзи бўйича қишлоқ хўжалигида деҳқончилик олдинда туради. Бироқ, шундай бўлсада деҳқончилик ва умуман қишлоқ хўжалигида тармоқларнинг турланиши саноатга нисбатан сустроқ бормоқда. Айни вақтда қишлоқ хўжалигидаги айрим янги йўналишлар –бролер паррандачилиги, теплица (иссиқхона) хўжалиги, сут ва гўшт фабрикалари, ўзларининг ташкил қилинишига қараб кўпроқ индустриал соҳага яқин туради.

Сўнгги йилларда баъзи бир маҳсулотларнинг етиштирилиши (помидор, бодринг, зираворлар ва б.) мавсумий хусусиятини йўқотиб бормоқда. Масалан, Тошкент бозорларида бундай маҳсулотлар деярли йил бўйи мавжуд. Албатта, бу ўринда «географик конвейр»-нинг роли ҳам бор. Чунки, юқоридаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб туриш турли ҳудудларда, уларнинг агроиқлимий шароитларидан келиб чиққан ҳолда навбатма-навбат амалга оширилади.

Яна шуни қайд этиш жоизки, айрим қишлоқ хўжалиги меваларининг географияси тобора кенгайиб бормоқда. Чунончи, анжир, анор ва айникса хурмо фақат алоҳида, субтропик районларнинг меваси бўлибгина қолмай, улар эндиги шароитда кўпгина ҳудудларда етиштирилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришга табиий ва ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсир кўрсатади. Табиий компонентлар ичида энг аваало иқлим, сув ва тупроқнинг аҳамияти катта. Иқлим шароитлари, ҳарорат, ер ости ва ер усти сувлари, тупроқ хусусиятлари қишлоқ хўжалигининг тармоқлар ва ҳудудий таркибини кўп жиҳатдан белгилаб беради.

Фойдали ҳарорат, яъни йиғиндиси йил давомидаги сутка ҳароратининг $+10^{\circ}\text{C}$ -дан юқориси ва ижобий ҳарорат йиғиндиси (эрта баҳордан то кеч кузгача ижобий ҳароратнинг суммаси) ўсимликларнинг пишиб етиши учун талаб қилинадиган вегетация даврини шакллантиради. Масалан, пахта учун биринчи кўрсаткич энг камида 2000°C , иккинчиси 4000°C бўлиши керак.

+ишлоқ хўжалиги учун ернинг аҳамиятини таъкидлаган эдик. Аммо ҳар қандай ер майдони ҳам бу соҳада интенсив фойдаланиш имкониятига эга эмас. Бинобарин, ҳудудларнинг қишлоқ хўжалик салоҳияти экин экиладиган ёки ҳайдаладиган ер ва умумий ер майдонининг нисбати, ер фондининг ҳажми ва таркиби орқали белгиланади. Айниқса, суғориладиган ер майдони билан қишлоқ аҳолисининг таъминланганлик даражаси катта мазмунга эга.

Фойдаланиш мумкин бўлган ер майдонининг ҳажми шу жойнинг геоморфологик ҳолатига ҳам боғлиқ. Чунончи, текис бўлмаган ҳудудларда ер коэффиценти нисбатан паст бўлиши аниқ.

Айни чоғда бизнинг шароитимизда фақат ер майдонининг бўлиши етарли эмас. Бунинг учун албатта яна иссиқ ҳарорат ва сув, намгарчилик талаб қилинади. Чунки, Ўзбекистонда етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг кўпчилиги иссиқталаб ва сувталабдир. Айниқса, бодринг, помидор, бақлажон, шоли кабиларда сув сарфи анча юқори.

+изиғи шундаки, табиатда бир жойнинг ўзида иссиқ ҳарорат, дехқончиликка яроқли ер майдони ва сув камдан-кам ҳолларда учрайди. Сув бор жойда қулай ер майдони йўқ (тоғликлар), ер майдони бор жойда сув йўқ (чўллар). Биринчисида дехқончилик учун терраса усули, иккинчисида сунъий суғориш қўлланилади.

+адимда суғорма дехқончилик дарёларнинг қуйилиш қисмида, дельтасида ривожланган ва бунинг учун табиий ҳосилдор аллювиал ётқизиклардан фойдаланилган. Бизнинг ўлкамизда дастлабки воҳалар айнан мана шундай ҳудудларда вужудга келган. Кейинчалик суғорма дехқончилик географияси дарёларнинг қуйилишидан уларнинг юқори қисмларига кўтарилиб борган, сув

омборлари ва каналлар қурилиши муносабати билан тоғ ёнбағри, адирлар ҳам ишлаб чиқариш оборотиға киритилган, воҳалар бир-бирига тутшиб кетган (масалан, Фарғона водийсида).

Сунъий суғориладиган дехқончиликдан ташқари бизда баҳорикор ерлар ҳам кўп (Самарқанд, Жиззах, Сурхондарё вилоятлари ва бошқалар). Бундай табиий намгарчиликдан фойдаланиб дехқончиликни юритиш, ернинг гидротермик режимини ҳисобга олган ҳолда жойлаштирилади. Махсус адабиётларда бунинг учун “Ланге омили” тушунчаси мавжуд бўлиб, у иссиқлик билан ёғин-сочин нисбатини билдиради. Жумладан, баҳорикор дехқончиликда йиллик ёғин-сочин миқдори ўртача йиллик ҳароратдан камида 15 марта кўп бўлиши талаб этилади. Агар бу коэффициент 15 дан кам бўлса, у ҳолда фақат чўл яйловчилиги ривожлантириш мумкин, холос.

Ҳаво (ҳарорат), сув, тупроқ-қишлоқ хўжалиги ривожланиши ва фойдаланишининг асосий уч шартидир. Шу билан бирга мелиорация ва ирригация, меҳнат ресурслари, фан-техника тараққиёти, транспорт ва бошқаларнинг аҳамияти ҳам муҳим. Масалан, ишчи кучи омили, айниқса, суғорма дехқончиликда, сабзавотчиликда катта рол ўйнайди. Аммо, таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларининг бандлиги ниҳоятда юқори. Бу эса мазкур тармоқ самарадорлигини, унинг меҳнат унумдорлигини ниҳоятда пасайишига сабаб бўлади. Мавжуд маълумотларга кўра, А+Ш қишлоқ хўжалигида атиги 8,7% меҳнат ресурслари банд. Буюк Британияда, ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари четдан келтирилганлиги туфайли, бу кўрсаткич 3%ни ташкил қилади.

Дунё бўйича қишлоқ хўжалигида меҳнатга лаёқатли аҳолининг ярмидан кўпроғи ишлайди. Африка ва Осиё давлатларининг баъзиларида бу кўрсаткич янада юқори (масалан, Непалда 90%). Айни вақтда ривожланган мамлакатларда саноатнинг “пастки” қатламларини ривожланаётган мамлакатларга кўчишига ўхшаб, уларда қишлоқ хўжалигининг интенсив шакли сақланиб қолмоқда, холос.

+ишлоқ хўжалигида аҳоли бандлигининг қисқариб бориши дастлаб Буюк Британияда, сўнгра Бельгия, Нидерландия, Дания, А+Ш ва бошқаларда кузатилган. Натижада, ҳозирги кунда бу мамлакатларда бир фермер тахминан 80 ва ундан ортиқ кишини озиқ-овқат билан таъминлашга қодир. Ваҳоланки, ривожланаётган мамлакатларда меҳнат сарфи ҳаддан ташқари зиёд, қишлоқ жойларда “яширин” ишсизлар кўп, аҳолининг нисбий ва ҳатто мутлоқ ортиқчалиги сезилиб турибди.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохатларни чуқурлаштиришга ва шу асосда ижтимоий масалаларни ҳал этишга катта аҳамият берилмоқда. Бироқ, ҳозирча бу ерда муаммолар кўп: қишлоқларда иш ўринлари кам, шаҳарлар эса ортиқча иш кучини таъминлай олмаяпти. Бу ҳам бўлса ўтиш даврининг қийинчиликларидан биридир.

+ишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришда механизациялаш, агротехника, агрохимия, селекция каби илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ йўналишларни ривожлантириш аҳамиятлидир. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги инфраструктураси, суғориш иншоотлари –сув омборлари ва каналлар, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшиловчи чора-тадбирлар ҳам агробизнесга катта таъсир кўрсатади.

Кўпгина мамлакатлар қаторида Ўзбекистонда ҳам шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги ривожланиб бормоқда. Бу эса ўз навбатида пахта майдонларининг шаҳардан узоқлашишига олиб келади. Шу билан бирга пахтачилик тоғ олди ҳудудларида, +орақалпоғистонда, Сирдарё вилояти ва +арши чўлининг шўрланган ерларида қисқариб бормоқда. +исман бу жараён ғалла-бугдой майдонларини кенгайтириш асосида ҳам кузатилмоқда. Демак, келажакда пахтачиликнинг жойланишида жиддий ўзгаришларни кутиш мумкин.

Айни вақтда боғдорчилик ва узумчилик, айниқса ғалла етиштириш майдонлари кенгаймоқда. Бундай ўзгаришлар жаҳон миқёсида ҳам содир бўлмоқда. Хусусан, 60-йилларда ривожланаётган мамлакатлардаги “яшил инқилоб” ғаллачилик жойланишини сезиларли даражада ўзгартирди.

Дунё бўйича чорвачиликнинг ем-хашак майдони умумий ер майдонининг тахминан 20-25% ташкил қилади. Баъзи мамлакатларда (масалан, +ирғизистон, +озоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон ва б.) бу кўрсаткич ундан ҳам юқори. Бунинг устига мазкур мамлакатларда яйловзорларнинг ҳосилдорлиги паст ва, бинобарин, уларнинг “чорва сиғими” ҳам юқори эмас. Демак, бу ва шунга ўхшаш ҳудудларда экстенсив чорвачилик ривожланиб боради.

Чорвачиликнинг сут ва сут-гўшт йўналиши унинг анча интенсив ва махсулдор соҳаларидир. Сутчилик эса, одатда, мулойим табиий шароитда, унча иссиқ бўлмаган ва ёғин-сочин етарли районларда, дарё қайирлари ва далалар ям-яшил ўтлоқзорлар билан қопланган жойларда жуда яхши ривожланади (Белоруссия, Болтиқ бўйи давлатлари, Россиянинг Кастрома, Ярославл, Вологда вилоятлари, Голландия, Чуй водийси ва ҳ.к.). Жун чорвачилиги эса иссиқ чўл табиатида қулай имкониятга эга (Австралия, Муғилистон, +озоғистон ва ҳ.к.).

Сут чорвачилигининг жойланиши шаҳар аҳолиси эҳтиёжи асосида шаклланиши маъқул. Шу билан бирга кейинги йилларда транспорт, хусусан авторефрижераторларнинг таъсири остида бу тармоқ узокроқ масофада ҳам жойлаштирилмоқда. Келтирилган сут асосида у билан боғлиқ бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш шаҳар жойларда ташкил қилинади.

+ишлоқ хўжалиги тармоқлари-деҳқончилик ва чорвачиликнинг ҳудудий бирикмалари ҳам мавжуд. Чунончи, ғаллачилик районларда паррандачилик, картошка етиштириладиган ерларда сут-гўшт чорвачилиги, қанд лавлаги экиладиган ҳудудларда чучқачилик ривожланиб боради. Бу эса қишлоқ хўжалигида ўзига хос ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси (комплекси)-ни шакллантиради. Бундай мажмуаларнинг энг мураккаб ва ривожланган шакли эса қишлоқ хўжалиги ва қайта ишловчи саноат (расман озиқ-овқат саноати) асосида вужудга келади.

Агросаноат мажмуини бундан ҳам кенг маънода талқин қилиш мумкин. У ҳолда бу мажмуа саноатнинг қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ барча

тармоқларини, транспорт ва омборхоналарини ҳам ўз қамровига олади. Айнан шу мазмунда агросаноат мажмуалари миллий ва минтақавий иқтисодиётнинг ўзагини ҳосил қилади.

Саноатда бўлганидек, қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришда ҳам энг асосий омил бозор муносабатлари бўлиб қолмоқда. Нимани етиштиришни ҳозирги кунда бозор, нарх-наво белгилайди, амма бу таъсир қишлоқ хўжалигида маълум вақт ўтгандан сўнг ўз кучини кўрсатади (чунки, маҳсулот етиштириш учун анча вақт талаб этилади, саноатда эса бу жараён нисбатан тез кечади).

Республикамиз шароитида кўп ва ҳар доим истеъмол қилинадиган маҳсулотларнинг бозор конъюктурасида ўзига хос ўзгаришлар бўлиб туради. Масалан, бир йили пиёз камчилик ва қимматчилик бўлса, иккинчи йили, аксинча картошка қиммат бўлиши мумкин. Бундай бозордаги вазиятнинг алмашиб туриши деҳқончилик ихтисослашуви ва жойланишида тез-тез ўзгаришларга сабаб бўлади. Худди шундай ҳолат сабзи, қарам ва бошқа кундалик ҳаёт учун зарур бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштирилишда ҳам кузатилади.

Савол ва топшириқлар

1. Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Қишлоқ хўжалигининг ҳудудий ташкил этиш шакллари қандай ва улар ушбу тармоқ иқтисодиётига қай даражада таъсир кўрсатади?
3. Қишлоқ хўжалигида фан-техника тараққиёти қандай ўз аксини топади?
4. Бозор иқтисодиётининг қишлоқ хўжалиги ривожланиши ва жойланишига таъсирини тушунтириб беринг.

8-маъруза . Транспортни жойлаштириш

Режа

1. Транспортнинг хўжалик тизимидаги ўрни.
2. Ишлаб чиқиришни жойлаштиришда транспортнинг роли.
3. Транспорт тармоқларининг жойланиш омиллари.
4. Ўзбекистон транспорти.

Транспорт саноат ва қишлоқ хўжалиги билан бирга ишлаб чиқариш ва уни ҳудудий ташкил қилишнинг асоси ҳисобланади. У хўжалик тизимининг «қон томири», ҳаракатлантирувчи кучи сифатида мамлакат ва районлар иқтисодий алоқаларини амалга оширади, уларнинг геоиқтисодий яхлитлигини таъминлайди. Транспортсиз иқтисодий географиянинг негизи бўлган ҳудудий меҳнат тақсимооти, маҳсулотни ишлаб чиқарган район билан уни истеъмол қиладиган жой орасида алоқа бўлмайди, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ҳам шаклланмайди. Умуман олганда, услубий тизим (система) ва мажмуа (комплекс)-ни транспорт алоқаларисиз тасаввур қилиш қийин.

Юқоридаги макроиқтисодиётнинг уч асосий тармоғини ҳудудий ташкил қилиш шакли ўзига хос «географик геометрия»-га эга. Иқтисодий маконда саноат алоҳида нуқтасимон, қишлоқ хўжалиги майдон (ареал) кўринишига эга бўлса, транспорт ҳудудни кесиб ўтувчи ва нуқталарни бирлаштирувчи кесим, чизиқ, «ўқ» ваҳзифасини ўтайди. Ана шу уч хил шаклларнинг бирлиги геоиқтисодий макон, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ташқи кўриниши, минтақавий иқтисодиёт тасвирини акс эттиради.

Транспортга турли маънода қараш мумкин. Масалан, у хўжаликнинг алоҳида тармоғи, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркибига кирувчи тўрт элементлардан бири. Шу маънода транспорт нафақат восита, балки муҳим макроиқтисодиёт тармоғи ҳисобланади. Айни вақтда транспорт ишлаб

чиқариш инфраструктурасининг асоси ҳамдир. Бу маънода транспорт ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва ҳудудий ташкил қилишнинг омили эканлиги кўриниб турибди. Демак, транспортни тармоқ ҳамда восита-омил кўринишида ўрганиш мумкин.

Таъкидлаш лозимки, айрим ҳолларда транспортнинг ана шу икки функцияси чалкаштирилиб юборилади, унинг макроиктисодиёт тармоғи ва инфраструктура вазифасини бажариши орасидаги фарқ сезилмай қолади. Ваҳоланки, иккинчиси биринчиси учун хизмат қилади, шароит яратади.

Транспортнинг ишлаб чиқаришни жойлаштиришдаги аҳамиятини олдинги мавзуларда кўрган эдик. Бу омилга биринчи бўлиб немис олими А.Вебер ўзининг «саноат штандорти»да катта ўрин бергани ҳам бизга маълум. Дарҳақиқат, ишлаб чиқаришни жойлаштиришда «кулай» ёки «нокулай» деган тушунчаларнинг ўзи аксарият ҳолларда транспорт омили орқали ифодаланади; кулайлик –арзон демакдир, арзон эса транспорт жиҳатидан кулайликни, йўл сарф-чиқимининг камлигини англатади.

Тўғри, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришда хом-ашё ва ёқилғи сарфининг камайиши, темир йўлларнинг электрлашуви, турли хил қувур транспорти, юқори қувватли электр узатиш тармоқлари, денгиз транспортини контейнерлаштириш ва ҳоказолар транспортнинг ишлаб чиқаришни жойлаштиришдаги ролини биров бўлсада сусайтиради. Аммо, шунга қарамасдан, транспортнинг маҳсулот қийматини шаклланишида, таннархида ҳиссаси катта. Хусусан, бозор иқтисодиёти шароитида, талабнинг индивидуаллашуви, маҳсулот турларининг кўпайиши ва уларни ўз вақтида етказиб бериш транспорт аҳамиятини янада оширади. Транспорт билан аҳоли жойлашуви, шаҳарлар ривожланиши ўртасида катта алоқадорлик мавжуд; бири иккинчисини тақозо қилади, бири иккинчисисиз бўлмайди. Одатда, йўллар шаҳарларга олиб боради, шаҳарлардан ташқарига йўллар панжасимон таралади, тарқалади; шаҳарлар транспорт тугунларига айланади. Н.Н.Баранский йўллар ва шаҳарлар ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби ва

тизими, район ва мамлакатлар хўжалигининг «қовурғаси», ўзаги сифатида таърифлаганда ҳеч қанақа муболаға йўқ. Чиндан ҳам ҳудуднинг ички тузилиши «рентген нури» асосида кузатилганда бизнинг кўз ўнгимизда айнан ана шу йўллар ва шаҳарлар орқали гавдаланади.

Транспортнинг шаҳарлар агломерацияси, шаҳар атрофи хўжалигида ҳам аҳамияти беқиёс. Америкаликларни ҳозирги кунда шаҳар атрофи, шаҳар яқинида яшовчи халқ, деб таърифлашади. Сабаби, бу ерда урбанизациянинг юқори босқичи – субурбанизация тез ривожланмоқда.

Йўллар янги ўзлаштириладиган ҳудудларга биринчи бўлиб кириб келадиган инфратруктура элементиدير. Йўллар қазилма бойлик конларига боради, уларни ишлаб чиқариш марказлари билан улайди, боғлайди; саноат паркларини шакклантиради. Хуллас, транспортсиз ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизим ёки мажмуа вужудга келмайди.

Транспорт турининг жойланиши, зичлиги ва шакли ҳудуд ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасининг муҳим кўрсаткичидир. Масалан, радиал-айлана, тўрсомин шакл, одатда, ривожланган районларда кузатилади. Агар ҳудуднинг фақат чекка қисмлари транспорт билан таъминланган бўлса, демак, ҳудуднинг ички қисми табиий шароити ўзлаштириш учун ноқулай (Сибир, Узоқ Шарқ, Ҳиндустон, Туркменистон ва ҳ.к.). Кўпинча йўлнинг, транспортнинг турларини, жойланишига қараб ҳудуднинг хўжалик таркиби, мужассамлашуви ва ихтисослашувини аниқлаш мумкин. Баъзан темир ва автомат йўллар, қувур транспорти, электр узатувчи тармоқ ва каналлар бирига паралелл ҳолда жойлашади, икки йирик марказ орасида серкатнов «коридор» вужудга келади. Йўл бўйидаги аҳоли манзилгоҳларининг кичрайиб бориши марказдан узоқлашишни, йириклашуви бошқа марказга яқинлашувдан дарак беради.

Транспорт узоқни яқин қилади, масофа ва вақтни уйғунлаштириб, уларни тежашга олиб келади, маятниксимон миграцияни кучайтиради. Ишлаб

чиқариш соҳасида эса у мужассамлашув, ихтисослашув, кооперация ва комбинатлашув билан чамбарчас боғлиқ.

Мамлакат ва районлар, шаҳарларнинг иқтисодий географик ўрни, салоҳият ва имкониятларини амалга оширувчи ҳам транспортдир. У ҳудудларни бир-бири билан боғлайди, минтақа, миллий ва жаҳон ҳўжалигини мукаммал система тарзида шакллантиради. Бир вақтлар Н.Н.Баранский: «Волга Россияни Осиё мамлакатига, Днепр Ўрта Денгиз мамлакатига айлантиради», деб айтган эди. Агар бизнинг Амударё ва Сирдарё ҳам Жаҳон океанига бевосита чиққанда эди, эҳтимол ўлкамизнинг геосиёсий мавқеи, ҳўжалиги ва маданияти янада бошқача бўлар эди.

Транспорт айниқса ташқи савдо билан алоқадор. Бинобарин, мамлакатнинг савдо алоқалари, халқаро иқтисодий муносабатлар негизида транспорт тизими ётади. Худди шу ўринда миллий иқтисодиётини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлган эркин иқтисодий минтақаларни (ЭИМ), технополисларни вужудга келтиришда транспорт ролини таъкидлаш жоиз.

Шундай қилиб, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётнинг бирор қисми йўқки, у транспорт билан боғлиқ бўлмаса. Саноат, қишлоқ ҳўжалиги, аҳоли жойлашуви, аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқларининг ҳудудий ташкил этилиши транспорт омилига асосланади.

Энди транспортнинг ўзини жойланишига таъсир қилувчи омилларни кўриб чиқайлик. +адимда транспорт, хусусан денгиз ва дарё транспорти табиий шароитга боғлиқ бўлган. Ҳозир ҳам қитъа ва мамлакатларнинг қирғоқ чизиги, шакли табиий ҳолда портларни (бандаргоҳларни) қуриш нуктаи назаридан қулай ва ноқулай бўлиши мумкин.

Темир йўл транспортининг табиий омилларга боғлиқлиги бошқаларга қараганда анча кам. Дунёнинг айрим мамлакатларида (Боливия, Перу) темир йўллар 4700-4800 м денгиз сатҳидан баландликда жойлашган тоғ

минтақаларида темир йўллар одатда дарё бўйлаб, баъзи жойларда тунеллар орқали ўтади, мураккаб шароитда тор изли йўллар қурилади.

Темир ва автомобил йўллар қурилишида кўприклар ҳам катта аҳамиятга эга. Кўприкларни қуриш эса тоғ ёки текислик дарёларда ўзига хос хусусиятга эга. Тоғ дарёларида кўприклар унча узун эмас, текисликда эса улар узун бўлиб, бунинг учун унинг таянчи қирғоқнинг қаттиқ жинсларидан иборат қисмига қўйилади. Умуман, темир йўлларни қуриш катта вақт ва маблағни талаб қилади, аммо улар шунга мувофиқ узоқ муддат хизмат қилади.

Табиий шароит, жумладан шамол, ёғин-сочин, булут, туман автомобил, ҳаво ва денгиз транспортига анча таъсир кўрсатади. Тупроқ ва унинг физик хусусиятлари, гидрогеологик шароит айниқса қаттиқ қатламли автомобил йўлларни қуришда эътиборга олинади.

Хўжалик ва аҳоли жойлашуви ҳам транспорт тури ва таркибига таъсир этади. Жумладан, тоғ-кон, оғир саноат районларида темир йўл, қишлоқ хўжалиги районларида автомобил транспорти, ўрмон хўжалигида дарё транспорти катта аҳамиятга эга бўлади. Саноат ва қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган, аҳоли зич жойлашган воҳа ва водийларда, шаҳар атрофида, рекреация районларида транспорт тизими шунга мос равишда мукаммал ҳолда шаклланади.

Транспортнинг жойлашувига сиёсий географик омил ҳам таъсир қилади. Масалан, собиқ СССРнинг тарқалиши ва янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши натижасида ички чегаралар ташқи давлат чегарасига айланди, мамлакат ички қисмларини боғловчи транспорт тизимини шакллантириш зарурияти туғилди. Чунончи, Ўзбекистонда йўл мустақиллигига эришиш мақсадида /узур-Бойсун-+умқўрғон, Учқудуқ-Жанубий +орақалпоғистон темир йўллари қурилмоқда, Париж-Шанхай ёки Буюк Ипак Йўлини қайта тиклаш учун Ангрен-Поп автомобил йўли кенгайтирилмоқда, республика пойтахтидаги йўллар магистрал-лаштирилмоқда.

Транспорт тўрининг жойлашишида мамлакат ҳудудининг катта-кичиклиги, ташқи қиёфаси (конфигурацияси) катта мазмунга эга. Агар мамлакат ёки район ўзидан каттароқ ҳудуднинг марказида жойлашган бўлса, у ҳолда унинг марказийлиги транспорт алоқаларда ўз ифодасини топади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасини олайлик: у шимоли-ғарбдан жануби-шарққа узоқ масофада чўзилган, Марказий Осиёнинг қоқ ўртасида жойлашган. Демак, Ўзбекистон қўшни давлатлар билан алоқа қилишда қулай имкониятларга эга. Айни вақтда ҳудуднинг кесувчанлиги, ўтувчанлиги (транзитлиги) ҳам унинг географик ўрнига боғлиқ.

Агар мамлакат денгиз ёки океан бўйида жойлашган бўлса, унда сув ва куруқлик транспортининг уйғунлашуви талаб қилинади; денгиз транспорти ташқи алоқаларни, дарё ёки куруқлик транспорти ташқи алоқаларни ички нақлиёт тизими билан туташтиради.

Ўз навбатида куруқлик транспорти ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишда турли хил геометрик шакллари вужудга келтиради. Масалан, Ўзбекистон харитасида Тошкент-Жиззах-Бекобод, Самарқанд-Бухоро-җарши учбурчаги, Фарғона халқаси яққол кўзга ташланади. Айнан ана шу шакллар мамлакат миллий ва минтақавий иқтисодиётини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Транспорт турлари, хусусан автомобил транспортини жойлаштиришга экологик омил ҳам катта таъсир қилади. Маълумки, ҳозирги кунда, айниқса шаҳар экологик муҳитини ифлосланишида автомобиллар қатновининг ўрни юқори. Автомобил ва самолет қатновлари муҳитни шовқин жиҳатидан ҳам «ифлослантиради». Бу ҳолат айниқса йирик аэропорт ўрнашган жойларда жуда сезиларли.

Шаҳар ташқарисидаги магистрал автомобил йўллари ёқасида ҳам бу муҳит яхши бўлмайди. Шу боис, баъзи бир маълумотларга қараганда, катта йўллари икки тарафида 50 м. масофада қишлоқ хўжалик экинлари экиш мақсадга мувофиқ эмас.

Сўнгги йилларда транспорт турлари кўпайиб ва ривожланиб бормоқда, уларнинг жойланиши ҳам ўзгармоқда. Анъанавий темир ва автомобил, сув (дарё, денгиз ва океан), ҳаво транспорти билан бир қаторда қувур транспорти ҳам ривожланиб бормоқда. У кўпинча нефт-газ саноати мавжуд бўлган ҳудудлардан турли истеъмол районларига тарқалган. Тараққий этган мамлакатларда эса қувурларда ҳатто қаттиқ жинслар –темир рудаси, кўмир кабилар ҳам юборилади («пульпопровод»).

Барча транспорт турларининг икки асосий вазифаси бор-юк ва пассажирлар ташиш. Юк ташишда транспорт иқтисодиётида ташиладиган маҳсулот ёки хом-ашёнинг транспортабеллиги, масофаси ва таркиби, қиймати ҳисобга олинади. Энг арзон, одатда, денгиз (океан) транспорти ҳисобланади. Ундан кейинги ўринда катта дарёлардаги транспорт туради. Темир йўл транспорти ҳам бу борада анча арзон ҳисобланади.

Транспортнинг ўзини ҳам ҳудудий мажмуалари мавжуд. Бунга транспорт тугунлари мисол бўла олади. Йирик транспорт марказ ва тугунларда ўзига хос объектлар (таъмирлаш заводлари, омборхоналар, бевосита транспорт билан боғлиқ қурилиш материаллари ва бошқа саноат корхоналари) жойлашади.

Маъруза якунида яна бир масалага эътибор бермоқ лозим. Бу ҳам бўлса, йўл ва транспорт муносабатидир. Йўл транспорт воситаларидан олдин пайдо бўлган ва у ҳозирги кунда транспорт яъни масофани кесиб ўтишда инфраструктура даражасига хизмат қилади; йўллар транспортсиз ҳам бўлаверади, лекин аксинча эмас. Бинобарин, йўллар жойланиши бу транспорт жойланишига ҳамма вақт ҳам мос келмайди. Транспорт тўрининг аҳамияти энг аввало шундаки, у ҳудудни ташкил қилади, мутаҳкамлайди ва боғлайди.

Савол ва топшириқлар

1. Транспортнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
2. Транспортнинг бошқа хўжалик тармоқлари билан алоқасини тушунтириб беринг.

3. Табiiй, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-географик омиллар транспорт тўри ва тизимини жойлашувига қандай таъсир кўрсатади?
4. Ўзингиз яшаётган вилоятда транспортнинг қайси турлари яхши ривожланган?

9-март . Аҳолининг жойлашуви

Режа

1. Аҳолининг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги ўрни.
2. Аҳоли жойлашувининг ўзига хос хусусиятлари.
3. Аҳоли жойлашувига таъсир қилувчи омиллар.
4. Аҳолининг ҳудудий тизимлари ва аҳоли манзилгоҳларининг типлари.

«Аҳоли» тушунчаси кўпроқ аҳоли географияси, иқтисодиёт, тиббиёт каби ижтимоий (гуманитар) соҳаларда қўлланилиб, у маълум бир ҳудудда яшовчи кишиларнинг бирлигини англатади. Масалан, Чуст тумани аҳолиси, Наманган аҳолиси, Ўзбекистон аҳолиси, Дунё аҳолиси ва ҳ.к. Кўриниб турибдики, бу ерда нисбатан каттароқ ҳудуд назарда тутилмоқда, кичик ҳудудларда яшовчи кишиларнинг бирлигини, ҳудудий умумийлигини «социум» тушунчаси ифодалайди ва у социология фани учун хос (ўзбек тилида бу жамоа, маҳалла ахли маъносига мос келади). Социология эса маълум ёшдаги шахс, миллат, касб эгаларини одатда кичик ҳудудлар доирасида тадқиқ қилади.

Тарих ва этнографияда «халқ» тушунчаси қўлланилади, муайян бир маъмурий ҳудуд иқтисодиёти «халқ хўжалиги» атамаси билан тавсифланади. Шунингдек, биология, психология, тиббиёт каби фанларда одам, инсон тушунчалари кўпроқ учрайди.

Аҳоли кенг маънодаги ижтимоий-иқтисодий категориядир; аниқроғи – у 100% ижтимоий ва тахминан 50% иқтисодийдир. Сабаби, барча аҳоли, ёшуқари дам олади, даволанади, хуллас ижтимоий ҳаёт кечиради, меҳнатга лаёқатли аҳоли, яъни оилага даромад келтирувчилар эса унинг ярмига яқинини ташкил этади.

Аҳоли ижтимоий ишлаб чиқаришнинг эгаси ёки субъектдир, у бу жараённинг бошида ва айнаи вақтда унинг охирида туради. Чунки, ишлаб чиқарувчи куч ҳам, истеъмолчи ҳам аҳолидир. Бозор муносабатларига ўтиш даврида иқтисодиётнинг «социаллашуви» энг аввало аҳолининг иккинчи хусусияти билан боғлиқ.

Таъкидлаш лозимки, аҳолини ишлаб чиқариш тармоқлари ва корхоналаридан фарқ қилиб, том маънода жойлаштириш қийин. Меҳмонни уйда, талабаларни ётоқхонада, қочоқларни мамлакатда жойлаштириш мумкин, аммо аҳолини эмас; у аксинча жойлашади, ўзини ўзи ташкил қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, аҳоли ишлаб чиқаришни жойлаштиришдаги бошқа соҳаларга кўра кам ҳаракатчан ҳисобланади.

Аҳоли ишлаб чиқаришни жойлаштиришга икки ҳил, яъни меҳнат ресурси ҳамда истеъмолчи сифатида таъсир этади. Меҳнат ресурсининг таъсири ҳам икки кўринишда бўлиб, бу ерда унинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари аҳамиятлидир. Чунончи, маҳсулот бирлигига нисбатан кўп ишчи кучи талаб қиладиган саноат ва қишлоқ хўжалик тармоқлари, масалан, пахта тозалаш, консерва, вино заводлари, тўқимачилик комбинатлари, тикув ва трикотаж фабрикалари, пахта, сабзавот етиштириш, боғдорчилик ва бошқалар, одатда меҳнат ресурси кўп ва арзон бўлган ҳудудларда жойлаштирилади. Бу тоифадаги саноат корхоналари аксарият ҳолларда туман марказлари ка кичик шаҳарларга «ҳаёт беради». Жумладан, Хоразм вилояти, Фарғона водийси саноат ва аҳоли манзилгоҳлари бунга яққол мисол бўла олади. Ушбу ҳудудлар иқтисодиёти мужассамлашув даражасининг пастлиги, йирик қишлоқлар ҳамда кичик шаҳарларнинг кўплиги билан тавсифланади.

Ривожланган мамлакатлар ва фан-техника марказларида кам, бироқ юқори малакали ишчи кучи талаб қиладиган саноат тармоқлари жойлаштирилади. «Ишталаб» корхоналарга приборсозлик, радио, ҳисоблаш машиналари, компьютер, ишлаб чиқариш, аниқ машинасозлик ва бошқалар киради. Бундай районларда оддий (малакасиз) ишчи кучи етишмаса, кўп меҳнат талаб қиладиган ҳудудларда эса малакали меҳнат ресурслари танқис. Ушбу ҳудудий номувофиқлик жаҳон хўжалигининг жойлашувига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Масалан, кўп ва арзон ишчи кучига муҳтож ва экологик тоза бўлмаган саноат корхоналари яхши ривожланаётган мамлакатларда жойланмоқда. Уларда ишчи кучининг арзонлиги чет эл инвестицияларини кириб келишида, қўшма корхоналарни қуришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Аҳолининг ижтимоий хусусияти, яъни унинг истеъмолчи эканлиги кундалик харид моллари, халқ истеъмол товарлари каби барча учун ва ҳамма вақт керак бўлган корхоналар жойлашувини белгилайди. Ҳозирги даврда иқтисодиётнинг «ижтимоийлашуви» ялпи саноат маҳсулоти билан бир қаторда халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш кўрсаткичларида ҳам ўз аксини топади.

Аҳоли жойлашувининг энг муҳим хусусияти унинг зичлик кўрсаткичи орқали ифодаланади. Зичлик брутто ва нетто (тоза) кўринишда бўлади. Биринчиси мамлакат ёки район ҳудудининг умумий майдонига нисбатан ҳисобланади ва 1 км^2 га неча киши тўғри келишини кўрсатади. Масалан, Ўзбекистон бўйича ўртача аҳоли зичлиги 1 км^2 га 54 кишини ташкил этади (бу «ўртача» рақам ҳеч ким яшамайдиган Орол денгизи акваториясига, баланд минтақаларига, доимий аҳолиси деярли йўқ бўлган катта чўл ва саҳроларга ҳам тааллуқлидир).

Агар мазкур кўрсаткич фақат аҳоли яшайдиган ҳудудларга, хусусан суғориладиган ерларга нисбатан ҳисоблаб чиқилса, у соф ёки нетто

кўринишига эга бўлади. Экиладиган майдонлар бўйича зичлик одатда қишлоқ аҳолиси учун аҳамиятлидир.

Демографик зичлик билан ишлаб чиқаришнинг жойлашуви, ихтисослашуви ва ҳудудий мужассамлашуви, иқтисодий зичлик ўртасида маълум даражада алоқадорлик мавжуд. Жумладан, зичликнинг энг юқори кўрсаткичлари қайта ишлаш саноати ривожланган ҳудудларда, шаҳар атрофида, қадимдан суғорма деҳқончилик тарқалган воҳа ва водийларда, агросаноат районларида кузатилади. Табиийки, бундай ҳудудларга ишлаб чиқариш ривожланишининг интенсив йўналиши хосдир. Айни чоғда экстенсив хўжалик тизимига эга бўлган чорвачилик, айниқса яйлов чорвачилиги, ўрмончилик ҳамда тоғ-кон саноати районларида аҳоли зичлиги анча паст.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси аҳосининг ҳудудий таркиби ва зичлиги
(1.01. 2000 й)

№	Вилоятлар	Майдони, минг км ²	Аҳолиси		Зичлик, 1 км ² /киши
			Минг киши	Жамига нисбатан, %	
1	Тошкент вилояти Республикаси	166,6	1501,0	6,1	9,0
2	Андижон	4,2	2190,8	8,9	521,6
3	Бухоро	40,3	1418,9	5,8	35,2
4	Жиззах	20,5	974,2	4,0	47,5
5	Навоий	111,0	781,7	3,2	7,0
6	Наманган	7,4	1925,9	7,9	260,4
7	Самарқанд	16,8	2669,0	10,9	158,9

8	Сирдарё	4,2	641,5	2,6	152,7
9	Сурхондарё	20,1	1736,2	7,1	86,4
10	Тошкент вилояти	15,6	2350,1	9,6	150,6
11	Тошкент шаҳри	...	2144,6	8,8	...
12	Фарғона	6,8	2663,7	10,9	391,7
13	Хоразм	6,1	1322,9	5,4	216,9
14	+ашқадарё	28,6	2166,3	8,8	75,4
	Ўзбекистон Республикаси	448,9	24486,9	100,0	54,5

Келтирилган жадвал маълумотларига кўра, республикамизда аҳоли нотекис жойлашган бўлиб, бу ҳолат мамлакат табиий шароити ва аҳоли яшаши учун керакли бўлган омилларнинг турли-туманлигидан далолат беради. Энг юқори кўрсаткич Андижон вилояти (522 киши) билан энг паст зичлик кузатилаётган Навоий вилояти (7 киши) ўртасидаги тафовут деярли 75 мартага баробар.

Аҳоли жойлашувини таҳлил этганда мамлакат ёки бошқа ҳудуд майдонининг кўламини ҳам инобатга олиш керак. Кўриниб турибдики, республикамиздаги юқори зичликка эга бўлган вилоятлар майдони унча катта эмас. Умуман олганда, Фарғона водийси ҳамда Хоразм вилояти Ўзбекистон ҳудудининг атиги 5,4 %ни ташкил қилган ҳолда, улар мамлакат аҳолисининг 1/3 қисмини жойлаштиради. Бу икки рақамларнинг ўзаро нисбати ҳудудий аҳолийлик коэффиценти ёки индексини англатади. Бизнинг мисолимизда ушбу кўрсаткич 6,1 ни ташкил этади. Демак, мазкур ҳудудлар аҳолисининг умумий ўртача зичлик даражаси республика кўрсаткичидан шунча марта зиёддир.

Ҳудуднинг, барча омилларини ҳисобга олган ҳолда, аҳолини маълум меъёрга жойлаштира олиши унинг демографик сиғими деб аталади. Бу сиғим

ер, сув, иш ўринлари, дам олиш зоналари, экологик ҳолатнинг оптималлигидан келиб чиқиб аниқланади ва унинг миқдорий кўрсаткичи вақт ўтиши билан ўзгариб туради. Бошқача қилиб айтганда, демографик сиғим мазкур ҳудуд ҳозирги вазиятини сақлаб қолган шартда қанча аҳолини сиғдира олиши (боқа олиши), унинг бу хусусдаги имкониятини билдиради.

Баъзи районларда демографик сиғим ниҳоятда таранглашган бўлиб, уларда нафақат аҳолининг нисбий кўплиги, балки унинг мутлоқ ортиқчалиги кузатилади. Албатта, шунга ўхшаш ҳудудларда аҳолининг ниҳоятда зич жойлашганлиги, ер, сув ва иш ўринлари билан етарли даражада таъминланганлиги ижтимоий муаммоларни кескинлаштиради, турли хил салбий оқибатларга олиб келади.

Дунёнинг айрим мамлакатларида (Япония, Бельгия, Исроил, Нидерландия ва б.) аҳоли зичлиги жуда юқори. Бироқ бу кўрсаткич демографик сиғимнинг нормал ҳолати доирасида бўлиб, у бутун мамлакат бўйича вазиятни ифодалайди. Шунингдек, зичлик Украина, Балтика давлатлари, Молдавия ва Кавказорти мамлакатларида ҳам анча юқори. Ўзбекистон бу борада МДҲ давлатлари орасида орқароқда (республикада аҳоли зичлиги Россия, +озоғистон ва Туркменистонга қараганда кўпроқ), ваҳоланки, аҳолининг умумий сони бўйича у Россия Федерацияси, Украинадан кейинги учинчи ўринда туради.

Аҳолининг зич жойлашуви ҳудуд экологик ҳолатини антропоген омил асосида кескинлашувига сабаб бўлади. Шунингдек, бундай шароитда санитария-гигиена ҳолати ҳам яхши эмас. Юқумли касалликларнинг тарқалиши имконияти эса кенгроқ.

Ўзбекистонда аҳоли асосан суғорма дехқончилик воҳа ва водийларда зич жойлашган. Айрим туманларда бу кўрсаткич 700-800 кишини ташкил этади. Айни вақтда қолган ҳудудларда зичлик анча паст. Масалан, Томди, Ромитан, Тахтақўпир, +ўнғирот каби туманларда у 1-3 кишига тенг, холос.

Республикамизда аҳолининг жойлашуви йирик шаҳарлар ҳамда магистрал йўллардан узоқлашган сари пасайиб боради. Бундай вазият айниқса, Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Наманган атрофларида ва Сирдарё вилоятида аниқ кўзга ташланади.

Юқоридагилардан маълум бўладики, аҳоли жойлашувига турли табиий ҳамда ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсир этади. Бизнинг шароитимизда бу борада хусусан қишлоқ хўжалиги экин майдонлари учун керакли ер, сувнинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга. Бинобарин, аҳоли жойлашуви нафақат йўллар ва шаҳарлар билан, балки гидрографик тўр билан ҳам белгиланади. Аҳолининг ирригация шахобчалари ва йўллар ёқасида зич жойлашуви айниқса Фарғона водийсида типик хусусиятга эга.

Ўзбекистон харитасида аҳоли жойлашувининг ўзига хос ҳудудий тизимлари кўзга ташланади. Бу борада энг аввало Тошкент-Чирчиқ, Хоразм воҳаси, Зарафшоннинг ўрта ва қуйи қисми, Фарғона водийсини кўрсатиш мумкин. «Сув бор жойда ҳаёт бор», деб халқимиз асоссиз айтмаган. Чиндан ҳам мамлакат аҳолисининг кўпчилиги қисми сув билан яхши таъминланган ҳудудларда яшайди.

Шу билан бирга ишлаб чиқаришни жойлаштириш аҳолининг ҳудудий таркибига таъсир қилади. Янги саноат корхоналарини, йўлларни куриш, ерларни ўзлаштириш аҳоли жойлашувини ўзгартиради. Айни вақтда тарихан шаклланган аҳолининг ҳудудий тизими ишлаб чиқариш тармоқлари ва ижтимоий соҳаларни жойлаштиришда муҳим омил ҳисобланади.

Аҳоли жойлашуви ёки унинг ҳудудий таркиби шаҳар ва қишлоқ жойлар бўйича тақсимооти билан ҳам тавсифланади. Ривожланган мамлакатларда аҳолининг кўпчилиги шаҳарларда истиқомат қилади, ривожланаётган мамлакатларда, аксинча, - қишлоқ аҳолиси устун туради. Ўзбекистонда 63% аҳоли тахминан 12 мингга яқин турли хил йирикликдаги қишлоқ ва овулларда яшайди. Бу эса қишлоқ инфраструктураси ва маданияти, саноати ва транспортини ривожлантиришни долзарб муаммо қилиб қўяди. Шу нуқтаи

назардан қишлоқ жойларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш давлат минтақавий сиёсатининг ўзига хос йўналиши ҳисобланади.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳоли жойлашуви ва ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?
2. Аҳоли жойлашувига таъсир этувчи омилларни ўзингизнинг вилоятингиз мисолида тушунтириб беринг.
3. Аҳоли зичлиги қандай ҳисобланади?
4. Демографик сиғим, аҳолининг нисбий ва мутлоқ ортиқчалиги нима?

10-март . Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини жойлаштириш

Режа

1. Аҳолига хизмат кўрсатиш ва ижтимоий инфраструктура.
2. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг таркиби.
3. Сервис объектларини жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар.
4. Хизмат кўрсатиш соҳаларининг ҳудудий мажмуалари.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини айрим адабиётларда ижтимоий инфраструктура билан маънодош таъкидланган. Умуман олганда, бундай

фикрга катъий эътироз йўқ. Бироқ, илгари инфраструктура хўжаликнинг алоҳида тармоғи сифатида тан олинмаган ва у асосан ишлаб чиқариш ҳамда аҳоли ҳаёт-фаолияти учун лозим бўлган шарт-шароитлар мажмуи, пойдевори (инфра-ички, структура –тузилиш, яъни ички тузилиш) мазмунида талқин қилинган.

Аҳолига хизмат кўрсатиш ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида муҳим ўринга эга. Дарҳақиқат, барча маҳсулот-моддий ва маънавий бойлик пировард натижада Инсон учун, аҳолининг эҳтиёжини қондириш мақсадида яратилади. Кишиларнинг талаб-эҳтиёжи эса борган сари миқдор ва сифат жиҳатидан ўзгариб боради, хизмат кўрсатиш соҳаларининг тур ва шакллари кўпайиб туради.

Ҳозирги даврда аҳолига хизмат кўрсатиш ўндан ортиқ соҳаларни ўз ичига олади. Жумладан улар: 1)уй-жой ва коммунал хизмати; 2)чакана савдо; 3)умумий овқатланиш; 4) маиший хизмат; 5) таълим хизмати; 6)соғлиқни сақлаш; 7)ижтимоий таъминот; 8)рекреация ва туризм хизмати; 9)маданий хизмат; 10) молия хизмати; 11) юридик хизмат; 12) алоқа хизмати; 13) йўловчи транспорти хизмати; 14) йўл ва йўл хавфсизлиги хизмати ва бошқалар. Ушбу хизматларнинг барчаси аҳолининг турмуш даражаси ва яшаш шароитини яхшилашга қаратилган. Бинобарин, уларнинг ҳудудий ташкил этилиши энг аввало аҳоли жойлашуви, унинг ижтимоий-демографик хусусиятлари билан белгиланади.

Таъкидлаш лозимки, бозор муносабатларини шакллантиришга мазкур соҳалар бошқа тармоқларга қараганда тез ва осон киришади. Масалан, хусусийлаштириш, нодавлат секторини кучайтириш авваламбор айнан ана шу соҳаларда бошланди (баъзан уни «кичик хусусийлаштириш», саноатга тегишлиси эса «катта хусусийлаштириш» деб аталади). Эҳтимол, бунинг сабаби аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари корхоналарининг унча катта эмаслиги, бу йўналишда кичик ва ўрта тадбиркорликнинг ривожлантириш имкониятларини кенглиги бўлса керак.

Ижтимоий хизмат соҳалари аҳолига қаратилган, аҳоли жойлашуви эса ишлаб чиқариш тармоқларига кўра анча турғун. Ҳолангиси, бу хизмат соҳалари кишиларнинг кундалик ҳаёти билан боғлиқ. Бинобарин, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини (АХКС) жойлаштириш бевосита маҳаллий ҳокимият зиммасига юкланади. Чунки, эндиги шароитда қаерда болалар боғчасини ёки ўрта мактабни қуриш, дорихона ёки касалхона ташкил этиш, санитария-гигиена ёки ўт ўчириш хизматини ташкил қилиш муаммолари ва ҳоказолар илгаригидек марказдан туриб эмас, балки ўз жойида ҳал этилиши керак.

Яна шуни эътиборга олиш лозимки ушбу соҳаларда эркин рақобат кучли ва яққол кўзга ташланади. Чунончи, кишиларнинг ўзларига ёққан ҳаммомлари, сартарошхоналари, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мавжуд. Уларнинг кўпчилиги ҳозирги даврда хусусийлаштирилган. Масалан, биргина Тошкентда шахсий хонадонларда ошхона ёки қаҳвахоналарни очиш, тураргоҳ ва гузарларда шахсий дўконлар ташкил этиш бугунги кунда одат тусига кириб қолди.

Аммо, шу билан бирга, баъзи хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил қилишда вазият анча ўзгарди. Жумладан, ҳозирги даврда йирик, кўп ўринга эга бўлган кинотеатрларга эҳтиёж қолмади. Телевидение, интернет тизими, телефон, радио, тарғибот (реклама) ва бошқалар кўпгина хизмат турларини «уйда» ташкил қилиш имконияти туғилди. Ҳатто йирик магазинлар (Марказий универсал ёки Давлат универсал магазинлари) ҳам энди аввалгидек гавжум эмас, ваҳоланки илгари улар шаҳар марказини ҳосил қилувчи объектлардан бири эди. Балким, моддий ишлаб чиқаришда бўлганидек, АХКС-да ҳам йирик корхоналар, мужассамлашувнинг юқорилиги айниқса янги муносабатларга ўтиш даврида унча мақбул эмасдир.

Хизмат кўрсатиш соҳаларининг асосий мақсади аҳолига барча қулайликларни яратиш, замонавий, сифатли хизматларни беминнат бажариш, унинг дам олишини мароқли ва мазмунли ўтказиш, вақт ва масофани тежашдан иборатдир. Кўриниб турибдики, бу масалалар ўз моҳиятига кўра том маънода

дам олишини мароқли ва мазмунли ўтказиш, вақт ва масофани тежашдан иборатдир. Кўриниб турибдики, бу масалалар ўз моҳиятига кўра том маънода ижтимоий хусусиятга эга бўлсада, улар бевосита ва билвосита иқтисодиёт билан ҳам боғлиқ. Сабаби-ўқимишли, соғлом, куч-қувватини тиклаган кишининг меҳнати ҳам унумли ва самарадор бўлади.

Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари иқтисодиёти ҳозирги даврда айнан ана шу хизмат кўрсатиш тармоқларини, сервисни яхши йўлга қўйилганлиги билан ажралиб туради. Индустриал босқичдан ўтган давлатлар-А+Ш, Япония, /арбий Европа, Янги индустриал мамлакатлар ялпи ички маҳсулотида мазкур соҳанинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Биргина туризм хизматида жаҳон бўйича 10% ишчилар банд бўлиб, улар ялпи маҳсулотнинг 10-12 %ни таъминлайдилар. Баъзи башоратларга қараганда, туризм ХХІ асрнинг асосий тармоғи бўлади ва у экспорт тизимида нефт ва нефтни қайта ишлаш, автомобилсозликни четлаб ўтиб, олдинги ўринга чиқиб олади.

Турли мамлакатларда барпо этилаётган эркин иқтисодий минтақаларнинг кўпчилиги савдо-сотиқ, экспорт-импорт, халқаро туризмга ихтисослашган. Уларнинг айримларида (масалан, Кипр ёки Ирландияда) махсус хизмат кўрсатиш, эркин савдо минтақалари, яъни «офшор»-лар ташкил қилинган. Айниқса молия хизмати кучаймоқда;; Лондон, Нью-Йорк, Токио, Париж, Франкфурт, Сингапур, Цюрих, Люксембург каби «дунёвий» шаҳарлар йирик банк-молия марказларига айланмоқда. Табиийки, бундай халқаро аҳамиятга молик бўлган марказлар, ЭИМ қулай иқтисодий географик ўринга эга бўлишлари шарт.

Умуман олганда, хизмат кўрсатиш иккига бўлинади: ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш ва аҳолига (ижтимоий) хизмат кўрсатиш. Ўз навбатида охиргиси ҳам икки хил бўлади: 1) бевосита аҳолига хизмат кўрсатиш, масалан, таълим, соғлиқни сақлаш, маиший, маданий, молиявий, алоқа ва бошқа турдаги хизматлар; 2) аҳолига керак бўлган воситаларни таъмирлаш орқали хизмат кўрсатиш –радио ва телеаппаратуралар, совутгич, коммунал тармоқлар,

автомобил, пойафзал таъмири, кимёвий тозалаш, автомобилларга ёқилғи қуйиш шаҳобчалари ва ҳк.

Юқоридаги турли хил хизмат кўрсатиш тармоқларининг ҳудудий ташкил этилиши ҳар хил. +олаверса, уларни шаҳар ёки қишлоқ жойларда ўринлаштириш ҳам бирдай эмас. Яна шуни эътиборга олиш керакки, модомики аксарият хизмат турлари барча учун ва ҳаммавақт кўрсатилар экан, у ҳолда бундай хизмат кўрсатишнинг даражаси, тўлиқлиги тўғрисида сўз юритиш талаб қилинади. Шу билан бирга хизмат турлари ҳам такрорланишига қараб ҳар хил: кундалик, вақт-вақти билан ва даврий бўлади. Бу эса уларнинг ҳудудий ташкил қилинишига таъсир қилади.

Аксарият хизмат турларига кишиларнинг ўзлари боради, айримлари келиб хизмат кўрсатишади (ўт ўчириш, коммунал хўжалик хизмати, уй жиҳозларини таъмирлаш, тез ёрдам ва ҳ.к.), яна бошқалари эса ўзаро ҳаракатда амалга оширилади (йўловчи ташиш хизмати). Баъзи хизмат турлари борки, улар уйда ва ўз ишхонасида бажарилиши мумкин. Масалан, почта, алоқа хизмати ва б. Шунга ўхшаш тўй ва маросим, тарғибот хизматларини ташкил этиш ҳам ўзига хос хусусиятларга эга.

Айрим ижтимоий хизмат соҳалари аҳолига бепул кўрсатилади. Бироқ, бозор муносабатлари шаклланиб борган сари бундай турдаги соҳалар сони камайиб боради. Чунончи, ҳозирги даврда соғлиқни сақлаш ва таълим тизими буларга мисол бўла олади. Уларнинг қисман давлат тасарруфида қолиши ва хусусийлаштирилиши, аралаш шакллари ўзига хос рақобат муҳитини яратади. Мазкур ҳолат бугунги кунда айниқса аҳолига тиббий хизмат кўрсатишда жуда аниқ кузатилмоқда (масалан, стоматология, дорихона хизматлари соҳасида).

Таълим тизимида ҳам биров шунга ўхшаш ҳолатлар мавжуд. Жумладан, олийгоҳларда талаба ва магистрларнинг тахминан $\frac{2}{3}$ қисми давлат бюджетиди бўлса, қолганлари пуллидир. Шунингдек, ўқувчиларни алоҳида уйда ўқитиш, репетиторлик қилиш ҳам шахсан ҳақ (пул) тўлаш асосида олиб борилади. Шу ўринда айтиш лозимки, республикамизда Таълим тўғрисидаги +онун ва

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг амалга оширилиши, соғлиқни сақлаш тизимининг ислоҳ қилиниши ушбу соҳаларнинг ҳудудий ташкил этилишида ҳам ўзгаришларга олиб келади.

Ижтимоий хизмат кўрсатиш аҳолига мўлжалланган экан, уни ҳудудий ташкил этиш ҳам аҳоли жойлашуви, унинг ёш-жинс ва бошқа демографик хусусиятларига қараб амалга оширилади. Айни вақтда АХКС жойлаштириш шаҳар ва қишлоқларда ҳар хил. Масалан, шаҳарларда, хусусан йирик марказларда хизмат кўрсатишни ҳудудий ташкил қилиш алоҳида мавзе ва маҳаллалар доирасида бажарилади; бундай шароитда сервис корхоналари анча зич бўлади, улар деярли «ҳар қадамда» учраб туради (айниқса савдо дўконлари). Тиш даволаш, дорихоналар ҳам жуда кўп, боғча, мактаб, касалхоналар, расмхона, нотариат корхоналари ва бошқалар эса нисбатан камроқ ва зичлиги ҳам пастроқ. Аммо уларнинг жойлашув хусусияти қишлоқ манзилгоҳларига қараганда ниҳоятда зич. Бу эса шаҳар шароитида ҳудуднинг аҳамияти ва қиймати жуда юқорилигидан далолат беради. Бинобарин, ҳудудни ижтимоий ташкил қилиш шаҳарларда ўзига хосдир. Социология, район планировкаси каби фанлар шаҳар ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ана шундай микрогеографик даражада ўрганади ва ташкил қилади.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини жойлаштириш поғонасимон, иерархия шаклида бўлади. Бу ҳақда аввалроқ В.Кристаллернинг олтибурчаклари ва «марказий ўрин» ғояси ҳақида айтилган эди. Мазкур соҳаларнинг айнан ана шундай ташкил қилиниши энг аввало аҳоли жойлашуви, аҳоли манзилгоҳларининг катта-кичиклиги, уларнинг бажарадиган вазифаси (функцияси) ва транспорт билан таъминланганлигига қараб амалга оширилади. Марказий ўринлар катталашган сари паст босқичдаги марказлар хизмат кўрсатиш турларини ҳам қамраб олади ёки, аксинча, улар катталашган сари хизмат кўрсатиш турлари ҳам кўпайиб боради. Энг юқори босқичдаги марказда сервис соҳаларининг ноёб, бетакрор, олий даражадагилари ўринлаштирилади,

қолган барча тармоқлар эса маҳаллий, яъни шу шаҳар аҳолиси учун аҳамиятли бўлади.

АХКСнинг ҳудудий ташкил этилишини унинг айрим тармоқлари мисолида кўриб чиқайлик. Масалан, савдо хизматини олайлик: энг кичик қишлоқ ёки овулларда кундалик харид молларига ихтисослашган дўконлар мавжуд; улардан каттароғида ёки бир-бирига яқин жойлашган қишлоқларнинг бирида савдо дўконларининг турлари кўпаяди (озик-овқат, саноат моллари магазинлари), улардан ҳам каттароғида қўшимча дўконлар (маданий, хўжалик моллари магазини) жойлаштирилади. Туман марказларида дўконлар сони ва тури янада ошади, йирик универсал ва универсам магазинлари ташкил этилади, вилоят марказларида савдо ярмаркалари, пойтахтда -савдо марказлари фаолият кўрсатишади.

Худди шунга ўхшаш ҳолатни таълим ёки соғлиқни сақлаш тизимида ҳам учратамиз. Чунончи, аҳоли пунктларининг катталашиб бориши билан мактаблар сони, мужассамлашуви, тури ўзгариб боради: бошланғич мактаби→ўрта мактаб→коллеж ва академик лицейлар →олий мактаблар.

Соғлиқни сақлашда фельдшер–акушерлик пунктларидан бошлаб поликлиника, туғуриқхона ва касалхоналар, тор ихтисослашган касалхоналар, ташҳис марказлари турли хил босқич ва таъсир радиусига эга бўлган шаҳарларда ташкил қилинади.

Шундай қилиб, АХКСни жойлаштиришга энг аввало демографик омиллар таъсир этади. Аммо табиий–географик, ижтимоий-иқтисодий омиллар аҳамиятини ҳам инкор қилиш тўғри эмас. Жумладан, табиий шароит авваламбор бевосита санатория–курорт хўжалиги, дам олиш (рекреация) зоналарини ривожлантиришда эътиборлидир. Билвосита эса у кишиларнинг овқатланиш, кийиниш каби эҳтиёжларини қондиришларида ўз аксини топади.

Туризм хизмати учун тарихий обидалар ҳамда табиий шароит муҳимроқдир. Бироқ, барча АХКСни ҳудудий ташкил қилишда албатта транспорт омили эътиборга олинади. +олаверса, марказий ўринлар ҳам

ўзларининг транспорт-географик мавқеига қараб ажратилади ва улар турли кўламдаги таъсир доирасига, зонасига эга бўлади.

Марказий ўринлар АХКС маҳаллий, минтақавий, минтақалараро ва миллий бозорларини ташкил қилади. Ушбу соҳалар объектларининг ўзаро мувофиқлаштирган ҳолда жойлаштирилиши ҳудудий мажмуаларни шакллантиради. Масалан, дорихона, поликлиника ва касалхона ёки болалар боғчаси ва мактабларнинг бир жойда ташкил этилиши, масжид, мадраса ва қабристонларнинг жойланиши ўзига хос ҳудудий мажмуаларини вужудга келтиради. Худди шундай, маиший хизмат кўрсатиш турларининг ҳам комбинат шакллари мавжуд.

Шаҳар агломерацияларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши кўп жиҳатдан АХКСнинг фаолияти билан боғлиқ Чунки, агломерация ҳосил қилувчи энг муҳим омил –бу аҳолининг маятниксимон тебранма ҳаракати, ўқишга, дам олишга, даъволанишга, маълум бир бошқа ҳолатини қондириш мақсадидаги доимий (мунтазам) ёки даврий, вақт-вақти билан қатновидир.

Ҳозирги кунда АХКС орасида молия, банк-кредит, солиқ, суғурта, омонат кассалар хизматининг аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. Бу эса бозор инфраструктурасини ташкил қилиш ва ривожлантиришни долзарб муаммо қилиб қўяди.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг асосий моҳияти ва мақсади нимадан иборат?
2. Бу соҳаларнинг қайсилари стационар ҳолатда амалга оширилади?
3. АХКСни жойлаштиришга қайси омиллар таъсир этади?
4. Хизмат кўрсатиш соҳаларининг ҳудудий мажмуа ва тизими, марказий ўринларини ўз вилоятингиз мисолида тушунтириб беринг

11-март . Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва шаҳарлар ривожланиши

Режа

1. Шаҳарлар –ҳудудий меҳнат тақсимотининг натижаси.
2. Шаҳарларнинг вужудга келиш омиллари ва жойланиши.
3. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришда шаҳарларнинг роли.
4. Шаҳарларнинг район ва мажмуа ҳосил қилиш функцияси.

Маълумки, шаҳарлар ижтимоий ва ҳудудий меҳнат тақсимои натижасида вужудга келган. Дехқончиликдан ҳунармандчилик ва савдонинг ажралиб чиқиши ушбу вазифа билан шуғулланувчи махсус аҳоли манзилгоҳларининг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Улар товар айирбошлаш ва воситачи марказ сифатида қулай географик жойда ривожланиб борган. Шаҳарлар дастлаб давлат мақомига тенг бўлган (полис-шаҳарлар: Афина, Рим, Боғдод, Константинополь ёки Византия). Ўзимизнинг ўлкамиз тараққиётини ҳам Бухоро-Самарқанд «мусобақасисиз», Тошкент, Ўқон, Хива, каби қадимий марказларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Шаҳарларнинг кейинги ривожланиши яна ўша ижтимоий ва ҳудудий меҳнат тақсимотининг кенгайиши билан боғлиқ бўлган. Уларнинг жамият ва ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш ҳамда бошқаришдаги аҳамияти айниқса XIX-XX асрларда кучайди. Ҳозирги даврда шаҳарлар қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлмаган аҳолининг яшаш жойи ҳисобланади. Иқтисодий жиҳатдан улар саноат, транспорт, ижтимоий-иқтисодий нуқтаи назардан эса фан-техника, аҳолига хизмат кўрсатиш марказидир. Шунингдек, шаҳарларнинг сиёсий аҳамияти ҳам катта.

Шаҳарларнинг ишлаб чиқаришни ҳудудий шакли сифатида юқори даражадаги мужассамлашувга эга. Уларнинг катта-кичиклиги ва функцияси, яъни бажарадиган вазифаси ҳам айнан ишлаб чиқаришнинг жойланишга ва ихтисослашуви билан боғлиқ.

Ривожланган мамлакатларда бозор муносабатларининг шаклланишида шаҳарлар муҳим рол ўйнаган. Уларнинг бозор инфраструктураси, банк-молия маркази эканлиги ҳам маълум. Бундай давлатларда урбанизация даражаси жуда юқори-ҳатто 90%дан ошади. Демак, уларни тўла шаҳарлашган мамлакатлар, деб аталса хато бўлмайди.

Одатда, 75-90 % шаҳар аҳолисига эга бўлган давлатлар миллий иқтисодиёти юксак даражада ривожланган, индустриал йўналишли мамлакатлар ҳисобланади. Агар бу кўрсаткич тахминан 50-75% бўлса, бундай давлатлар иқтисодиёти ҳам ривожланган ва хўжалик тузилмаси индустриал-аграр бўлади; 30-50 %-ли эса эса ривожланаётган аграр-индустриал, 30%-дан пастки иқтисодиёти заиф аграр давлатдир. Кўриниб турибдики, урбанизация даражаси билан мамлакат ва районлар иқтисодиётининг ривожланганлиги орасида қонуний алоқадорлик мавжуд.

Дарҳақиқат, ҳар қандай давлатнинг иқтисодий харитасида энг аввало шаҳарлар кўзга ташланади. Шаҳарлар ва йўллар мамлакатлар хўжалиги ҳудудий таркиби, миллий иқтисодиётнинг ўзагини акс эттиради. Бу жиҳатдан айниқса йирик шаҳарлар ва шаҳар агломерацияларнинг аҳамияти катта. Айнан ана шуларда мамлакатнинг иқтисодий қудрати, фан-техника салоҳияти, инфраструктураси, сиёсий кучи мужассамланади.

Шаҳарларнинг икки асосий функцияси бор: шаҳар ҳосил қилувчи ва шаҳарга хизмат қилувчи. Ҳар иккаласи ҳам ишлаб чиқариш тармоқларининг жойлашуви, мужассамлашуви билан боғлиқ. Масалан, шаҳар ҳосил қилувчи функцияга ташқи транспорт, саноат, фан-техника, туризм, дам олиш ва хоказолар, иккинчисига ички йўловчи транспорти, шаҳар аҳолисига хизмат

кўрсатувчи тармоқлар киради. Демак, биринчисининг аҳамияти асосан ташқарига, иккисиси—ичкарига қаратилган бўлади.

Шаҳарларнинг вужудга келиши ва жойланишига турли омиллар таъсир кўрсатади. Булар энг аввало ишлаб чиқариш тармоқларидир. Масалан, даставвал шаҳарлар ҳунармандчилик ва савдо тармоғларини жойлаштириш асосида вужудга келган. Кейинчалик, майда ва «катта» саноат, турли хил транспорт, фан-техника кабилар шаҳарлар ривожланишига таъсир этган.

Ҳадимда шаҳарлар карвон йўллари, кема қатнайдиған ва суғорма деҳқончилик қилиш имкониятини берадиган дарё бўйларида, тепаликларда, муҳим ҳарбий-стратегик мавқега эга бўлган жойларда қурилган. Ҳозирги кунда улар ҳар хил қазилма бойлик конлари, дам олиш масканлари, университет, илму-фан, банк-молия тизими асосида ҳам ташкил бўлмоқдалар.

Умуман шаҳарларнинг жойланишига таъсир этувчи омилларни бир неча гуруҳга бўлиш мумкин. Улар: табиий, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий омиллардир. Чунончи, шаҳарни қуриш учун жой яхши танланган, унинг микрогеографик ўрни, табиий шароити-ер усти тузилиши, сув ва бошқалар қулай бўлиши талаб этилади. Айрим шаҳарлар ана шу шароитларни ҳисобга олинмаганлиги сабабли яхши ривожланмай қолган. Масалан, 60-йилларда барпо этилган Янгиер шаҳри Сирдарё вилоятининг маркази бўлиши керак эди (номи ҳам янги ўзлаштирилган, ташкил этилган мазмунни англатади). Бироқ, амалда бундай бўлмади, сабаб-бу ердаги кучли шамол («Ховос шамоли») ҳисобга олинмаган эди.

Юртимизда кўпгина қадимий шаҳарлар борки, улар турли ноқулай табиий шароитлар таъсирида ривожланишдан тўхтаб қолган ва ҳозирги кунда харобаларга айланиб қолган (Насаф, Аҳси, Афросиёб, Поп, Тупроққалъа ва ҳ.к.). Уларда сув тошқини, зилзила, сурилма, ер ости суви юқорилиги туфайли чўкиш каби нохуш ҳодисалар бўлган.

Дунёнинг баъзи шаҳарлари сиёсий омил асосида вужудга келган. Бунга Бразилиянинг янги пойтахти Бразилия, Покистоннинг Исломобод шаҳарларини

мисол қилиб келтириш мумкин. Шунингдек, шаҳарлар илму-фан, университетлар ривожланиши ва жойланиши негизида ҳам пайдо бўлади (Тарту, Дубна, Пуҳино, Пулково, Улуғбек ва б.).

Шаҳарларда ишлаб чиқаришнинг мужассамлашув даражаси жуда юқори. Буни илмий адабиётларда урбанистик мужассамлашув дейилади. А.Вебернинг агломерация самарадорлиги ҳам айнан ана шундай мужассамлашув натижасида вужудга келади.

Худудий урбанистик мужассамлашув тушунчаси ҳам мавжуд (И.М.Маергойз). У мамлакат ички қисмининг катта шаҳарлар (яъни ҳар бирида аҳоли сони 100 минг кишидан зиёд) билан таъминланганлик ҳолатини англатади. Масалан, Фарғона ва Тошкент вилоятларининг худудий урбанистик таркиби яхши, чунки уларнинг ҳар қайсисида 3 тадан катта шаҳар мавжуд. Айни вақтда Сирдарё вилоятида бу даража ўта паст-ҳатто вилоят маркази Гулистон ҳам катта шаҳарлар қаторига кирмайди.

Кўпинча минтақалар иқтисодиётини таҳлил қилишда уларнинг ички тафовутлари ва шаҳарлар тавсифига охирги ўрин ажратилади. Ваҳоланки, мамлакат ёки районлар хўжалиги, унинг таркиби ва ихтисослашуви, ривожланганлик даражасини ўрганишда уни шаҳарлар тўри ва тизимидан бошлаш ҳам мумкин. Худди шу ўринда мамлакат минтақавий сиёсатининг унинг урбанистик сиёсати билан уйғунлашиб кетиши, алоқадорлигини ҳам таъкидлаш жоиз.

Шаҳарларнинг классификацияси, яъни катта-кичиклиги бўйича тақсимланиши мамлакат ёки район хўжалигининг худудий ташкил этилганлик ва ривожланганлик хусусиятларини аниқ ифодалаб беради. Юқорида келтирилган мисолимизда, Тошкент ва Фарғона вилоятлари турли босқичдаги шаҳар жойларига эга. Айни пайтда уларда саноат ишлаб чиқаришининг жойлашуви ва мужассамлашуви ҳам ривожланган. Сирдарё вилоятида эса шаҳарлар тўри ва тизими яхши ривожланмаган. Чунки саноат ва бошқа шаҳар ҳосил қилувчи тармоқларнинг ўзлари ҳам худди шундай даражада; ушбу

вилоят ҳудудининг «иқтисодий сиғими» ёки салоҳияти анча паст бўлиб, бу ерда кўзга кўринадиган ишлаб чиқариш марказ ёки қутблари жуда оз.

Шаҳарлар иерархиясининг мукамаллиги ишлаб чиқариш кучларини яхши ҳудудий ташкил қилинганлигининг кўрсаткичидир. Агар аҳоли жойлашув тизими моноцентрик, яъни асосан бир марказга қаратилган бўлса, у ҳолда ишлаб чиқариш ҳам нотекис жойлашган бўлади. Буни биз Лотин Америкаси ёки Африка мамлакатлари мисолида яққол кўришимиз мумкин. Сабаби-бу мамлакатларнинг кўпчилигида ишлаб чиқаришнинг асосий қисми уларнинг пойтахт ёки порт шаҳарларида мужассамланган.

Юқоридагилардан маълум бўлишича, шаҳарлар билан ишлаб чиқаришнинг жойлашуви ва мужассамлашуви орасида кучли алоқадорлик мавжуд бўлиб, бу алоқадорлик икки томонламадир. Чунки, диалектик нуқтаи назардан ҳар қандай таъсир озми-кўпми акс таъсир билан бирга содир бўлади. Шаҳарлар ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш асосида вужудга келади, йириклашиб боради, улар шаҳар жойларнинг мураккаб тизими-агломерация ва мегалаполисларга айланади. Бу эса ишлаб чиқариш мужассамлашувининг ривожланиб бориши, унинг бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиши орқали амалга ошади. Шу билан бирга катта ва йирик шаҳарлар ўзларининг инфраструктура жиҳатидан яхши таъминланганлиги (бу ерда малакали ишчи кўп, фан ва техника ривожланган, иқтисодий географик ўрин ҳам қулай) туфайли ўзлари ишлаб чиқаришни жойлаштиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади, яъни таъсир акс таъсирга ўтади.

Ишлаб чиқариш тармоқларининг ўзига хос ва ўзига мос шаҳар ҳосил қилиш қудрати бор. Масалан, темир йўл ёқасида кўпроқ кичик шаҳарлар вужудга келади, консерва, вино ёки пахта тозалаш заводлари ҳам худди шундай шаҳарларнинг моддий асоси бўлиб хизмат қилади. Айни вақтда йирик машинасозлик заводлари, металлургия комбинатлари нисбатан каттароқ шаҳарлар ривожланишини таъминлайди.

Шаҳарлар саноат маркази, шаҳар агломерациялари тугунларини акс эттиради. Уларнинг ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалар, иқтисодий районлар шаклланишидаги роли ҳам сезиларли. Жумладан, иқтисодий районлаштиришнинг муҳим омилларидан бири-бу ерда район ҳосил қилувчи марказнинг борлигидир. Агар бундай марказ шаклланмаган бўлса ҳудуд ҳам иқтисодий жиҳатдан ҳозирча ривожланмаган, ўзлаштирилмаган. Демак, бу ҳудуд алоҳида иқтисодий районни ташкил этмайди. Аксинча –агар маълум ҳудудда бундай марказлар сони кўп ва улар бир биридан узоқроқда жойлашган бўлса, у ҳолда бу ерда кейинчалик шунга мувофиқ бир нечта иқтисодий район шаклланиши мумкин («бир қозонда икки қўчқорнинг калласи қайнамайди», дейишади).

Ўзбекистон ва Ўрта Осиё шароитида шаҳарларнинг тўри ва ҳудудий тизимини вужудга келишида гидрографик омилларнинг таъсири ҳам юқори. Бу борада шаҳарларнинг катта-кичиклиги билан уларнинг сув ресурслари хажми ўртасида қонуний алоқадорлик мавжуд.

Ҳадимда дарё ва дарёчаларнинг қуйилиш қисмида ёки делтасида сув миқдорига мос ҳолда шаҳарлар пайдо бўлган, кўпгина сойлар ўзларининг шаҳарлари, воҳалари билан ажралиб турган. Масалан, Сўх дарёси +ўқонга, Исфарасой-Конибодомга, Чортоқсой ва Намангансой –Наманганга, Косонсой – Косонсой ва Тўрақўрғонга, Шохимардонсой Марғилонга ҳаёт бағишлаган.

Бухорои Шарифнинг вужудга келиши, Шарқ ислом динининг қуббати (маркази) мақомида машҳур бўлиши ва, қолаверса, шаҳарнинг ривожланишидаги қийинчилик ва муаммолар ҳам қисман унинг Зарафшон дарёсининг қуйи қисмида жойлашганлиги билан боғлиқ. Айни вақтда Самарқанднинг бу дарёнинг юқори қисмида жойлашганлиги уни А.Темур империясининг пойтахт қилиб олинishiда муҳим омиллардан бири бўлган.

Шундай қилиб, ишлаб чиқаришни шаҳарларсиз қараб бўлмайди. Ҳолаверса, шаҳарлар, жумладан, пойтахт шаҳаралар ва уларнинг бозорлари орқали мамлакат аҳолиси ва хўжалиги, иқтисодиётининг ихтисослашуви,

юртнинг бойлиги ва бутлиги, миллий хусусиятлари тўғрисида маълумотга эга бўлиш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Шаҳарларнинг ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этилишида қандай ўрни бор?
2. Ишлаб чиқариш мужассамлашуви ва шаҳарлар ривожланиши орасидаги алоқадорликни Ўзбекистон мисолида тушунтириб беринг.
3. Мамлакат ёки иқтисодий район ҳўжалигини шаҳарлар орқали қандай таърифлаш мумкин?
4. Шаҳарлар жойланишига таъсир этувчи омиллар қайсилар?

12-март . Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг экологик муаммолари

Режа

1. Табиий экологиядан ижтимоий экологияга.
2. Саноат тармоқларининг экологик таъсирлари.
3. +ишлоқ ҳўжалиги ва транспорт жойлашувининг экологик жиҳатлари.
4. Табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий-экологик асослари.

Даставвал «экология» тушунчаси немис олими Эрнст Геккель томонидан 1868 йилда ишлатилган. У экологияни зоология фанининг бир йўналиши сифатида таърифлаб, ҳайвон организмларининг ва барча ҳайвонларнинг ўзаро ҳамда ташқи муҳит билан муносабати мазмунида талқин қилган. Демак, бу ерда экология ёки муносабат уч даражада назарда тутилган: 1)ҳайвон (аниқроғи, Геккель мисолида-қурбақа) ички организмларнинг ўзаро

муносабати; 2) шу турдаги ҳайвонларнинг ўзаро муносабати; 3) ана шу ҳайвонларнинг ташқи муҳит билан муносабати. Кейинчалик экологиянинг илмий асослари Ч.Дарвин томонидан чуқурроқ ривожлантирилган.

Зоологик экология аста-секин ўсимлик экологиясига ўтган ва у тўла маънодаги биологик экология ёки биоэкологияга айланган. Сўнгра америкалик (Чикаголик) тиббиёт олимлари «Инсон экологияси», «Экосистема» тушунчаларини киритиб, уларни инсон организми ва саломатлиги нуқтаи назаридан ишлатган. Айни вақтда шаҳарлар ривожланиши натижасида «урбоэкология» тушунчаси ҳам вужудга келган. Ўз навбатида урбоэкология ва инсон экологияси асосида ижтимоий экология шаклланган бўлиб, у расмий равишда 70-йилларда тан олинган.

Шундай қилиб, экологиянинг эволюцион ўзгариши зооэкология→ фитоэкология + биоэкология→инсон экологияси + урбоэкология → ижтимоий экология шаклида содир бўлган. Ҳозирги кунда экологиянинг йўналиш ва турлари жуда кўпайиб кетган (геоэкология, биоэкология, геологик экология, иқтисодий экология, ҳатто химик ва математик экология, ҳуқуқ экологияси ва ҳ.к.). Натижада, айтиш мумкинки, бугунги кунда ҳамма эколог, лекин айни вақтда аниқ, умумий экологиянинг ўзи йўқдек. Чунки, бирор бир кишини экология бўйича ҳар томонлама мутахассис даражасида эътироф этиш қийин.

Омма орасида эса «Экология» тушунчаси кўпроқ атроф-муҳитнинг ифлосланиши, зарар ва заҳарланиши билан уйғунлашиб кетади. Ваҳоланки, биз юқорида кўрганимиздек, ушбу атаманинг маъносини фақат бир томонлама, салбий руҳда талқин қилиш нотўғридир. Бироқ, шу билан бирга тан олиш лозимки, чиндан ҳам ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва мужассамлашуви, шаҳарлар ва урбанизация тараққиёти табиат ва инсон (жамият) орасидаги мувозанатни бузди, экологик муаммо глобал, оламшумул аҳамият касб этиб, у ҳатто уруш ва тинчлик муаммосидан ҳам олдинга чиқиб олди. Шунинг учун ҳозирги шароитда ижтимоий ҳаётнинг бирор бир соҳаси йўқки, у экология билан боғлиқ бўлмаса.

Худудий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш тармоқларининг кўпайиб бориши, янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва бошқалар табиатга техноген ва антропоген таъсирни кучайтирди. Оқибатда Ер юзидида табиий шароити ўзгармаган жойнинг ўзи деярли қолмади. Мадомики, барча худудлар экологик вазияти бузилган экан, у ҳолда бу вазиятнинг даржаси, ҳолати тўғрисида гап юритиш талаб этилади.

Атроф-муҳитнинг ифлосланишига энг аввало ишлаб чиқариш тармоқларининг жойланиши таъсир этади. Бу хусусда саноат ишлаб чиқариши олдинда туради. Аммо барча саноат тармоқларининг экологик жиҳатдан «хавфсизлиги» бир хил эмас. Шу нуқтаи назардан саноат тармоқларини алоҳида кўриб чиқамиз.

Тоғ-кон саноати натижасида техноген ландшафтлар вужудга келади, «бедлендлар» (ёмон ерлар) пайдо бўлади, жой рельефи, геоморфологияси бузилади. Бундай саноат районларида шаклланган шаҳарлар яхлит худудий бирликка эга эмас, уларда транспорт ва бошқа аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини худудий ташкил қилиш мураккаблашади. Шунингдек, тоғ-кон саноати районларида ер ости бўшлиқлари вужудга келади, айниқса темир рудаси, кўнгир кўмир, турли туз конлари ва бошқаларни очик усулда (карьерларда) казиб олишда ландшафтнинг табиий «башараси» бузилади, қимматбаҳо ва серҳосил тупроқ, унумдор экин майдонлари қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетади.

Электр-энергетиканинг экологик хусусиятлари ҳам ўзига хос. Масалан, сув электр станциялари (ГЭС), умуман олганда, экологик жиҳатдан тоза, безарар корхона ҳисобланади. Улар фақат катта ер майдонларини сув омборлари учун талаб қилади, холос. Ҳолган масалаларда эса ГЭСлар атроф экологиясини яхшилайдди. Айни вақтда иссиқлик электр станцияларининг экологик оқибатлари анча салбий. Хусусан, шаҳар ичкарасидаги ТЭЦлар, йирик шаҳарлар яқинида жойлашган ГРЭСлар атрофга ёмон таъсир қилади – заҳарли газсимон тутунлар атмосфера ҳавосини ифлослантиради, ёқилғи

ёндирилгандан қолган куллар эса сунъий тепаликларни ҳосил қилади. Шунинг учун катта қувватга эга бўлган иссиқлик электр станциялари жойнинг рельефи, шамол йўналиши ва бошқа метеорологик омилларни ҳисобга олган ҳолда қурилиши керак. Тадқиқотларга кўра, республикамиздаги йирик Сирдарё, Янги-Ангрен каби ГРЭС атрофларининг ҳавоси ва сув таркиби ўзгарган, тупроқ қатлами, экин майдонлар ва ҳайвонот дунёси анча зарар кўрган.

Ҳозир ва рақли металлургия ҳам экологик нуқтаи назардан унча «тоза» эмас. Йирик қора металлургия корхоналари атрофида катта миқдорда шлаклар ҳосил бўлади (домна печининг чиқиндиси), шаҳар ҳавоси ва суви ифлосланади. Айниқса рақли металлургиянинг табиатга салбий таъсири кучли. Жумладан, йирик тоғ-металлургия комбинатлари яқинида радиоактив ифлосланиш хавфи вужудга келиши ҳам мумкин.

Маълумки, рақдор металллар одатда комплекс ҳолда учрайди. Уларни қазиб олиш ва қайта ишлашда газсимон чиқиндилар кўп ажралади. Масалан, мис ёки қўрғошик эритиш заводларидан катта ҳажмда олтингугурт гази чиқади, уни қайта ишлаш асосида олтингугурт кислотасини олиш мумкин. Умуман, қора ва рақли металлургияда ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлаш (утилизация қилиш) иқтисодий ва экологик жиҳатдан ўта муҳимдир.

Саноат тармоқлари ичида химия саноатининг сув, ҳаво ва тупроққа, инсон саломатлигига таъсири энг кучли. Хусусан синтетик тола, каучук, аммиак, қишлоқ хўжалиги зараркунандалари учун турли гербицид ва заҳарли моддалар, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш экологик томондан хавфлидир. Шунинг учун бўлса керак, Ўзбекистондаги йирик химия саноати марказларида-Чирчиқ, Олмалик, Навоий, Фарғонада экологик вазият унча соғлом эмас. Бундан ташқари, Ҳашқадарё вилоятидаги Шўртан, Муборак газ химияси саноат марказларида ҳам бу вазият яхшиланиши талаб этилади.

Албатта, ҳар қандай иқтисодий жиҳатдан мустақил давлат ўзининг қудратли индустрияси, шу жумладан химия саноати корхоналарига эга бўлиши керак. Ҳолаверса, республикамиз иқтисодиётининг агросоҳаси учун ҳам у

зарур. Бинобарин, бундай корхоналар мумкин қадар замонавий, чиқиндисиз, экологик соф технология билан таъминланиши ва улар барча шароитларни атрофлича ўрганган ва баҳоланган ҳолда тўғри жойлаштирилиши лозим.

Машинасозлик заводларининг экологик хавфи унча юқори эмас. Аммо улар йирик ГЭСлар каби катта ер майдонини талаб қилади. Шу боис бундай корхоналарнинг айниқса, суғорма деҳқончилик районларида жойлаштирилиши пухта асослашни талаб қилади.

Целлюлоза-қоғоз саноатининг атроф муҳитни, энг аввало сувни, цемент саноати эса шаҳар ҳавосини чанг ва чиқиндилари билан ифлослантиради. Буларга нисбатан енгил ҳамда озиқ-овқат саноати корхоналарининг экологик таъсири камроқ. Бироқ, пахта тозалаш, консерва, вино заводларининг яқин атрофларида экологик муҳит ўзгаришини ҳам инкор этиш нотўғри.

Шундай қилиб, саноат тармоқларининг экологик хавфини 10-балли шкалада қуйидагича баҳолашимиз мумкин: Химия саноати-10, рангдор металлургия –9, иссиқлик электр станциялари-8, қора металлургия-7, цемент саноати-6, целлюлоза-қоғоз саноати-5, чарм саноати ва жун ювиш-4, озиқ-овқат-3, пахта тозалаш заводлари –2, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш –1. Бу баҳолар, албатта, жуда қатъий эмас ва улар тегишли мутахассис – экспертлар томонидан янада аниқлаштирилиши мумкин.

Ҳаётда хўжалиги тармоқларини жойлаштиришнинг экологик оқибатлари уларнинг ҳудудий ташкил қилиниши ва мужассамлашуви билан боғлиқ. Деҳқончилик, хусусан пахтачиликда ишлатиладиган минерал ўғитлар, дефолиант, қишлоқ хўжалик зараркунандаларга қарши ишлатиладиган кимёвий моддалар сув ва ҳавони ифлослантиради. Булардан ташқари, яна бошқа ноҳуш экологик ҳолатлар ҳам мавжуд. Биз бу ўринда пахта яккаҳокимлиги асоратида Орол ва Оролбўйи минтақасининг муаммоси, Мирзачўл, Ҳисор даштлари каби ўзлаштирилган суғорма деҳқончилик районларида вужудга келган тупроқнинг иккиламчи шўрланишини унутмаслигимиз керак. Мазкур муаммоларнинг кескинлиги, ҳудудий қамрови саноат жойлашувининг экологик оқибатларидан

асло қолишмайди. Демак, суғорма дехқончиликни ривожлантиришда гидромелиорация, агрокимё масалаларини ҳам ҳисобга олиш керак.

Чорвачиликнинг табиий муҳитга таъсири чорва молларнинг турига боғлиқ. Айниқса чўққачиликнинг таъсири кучли. Масалан, 100 000 бошли чўққачилик фермаси 1 млн. аҳолига эга бўлган шаҳар экологиясини бузишга қодир. Бошқа чорвачилик фермалари ҳам атроф-муҳит табиатини бузади.

Транспорт, хусусан шаҳар транспортининг атмосфера ҳавосини бузилишида роли катта. Автомобиллар сонининг кўпайиши, уларга мос ҳолда йўлларнинг ўз вақтида кенгаймаслиги ва магистраллашмаслиги шаҳар ҳавосини ифлослантиришга сабаб бўлади. Шунингдек, транспорт шовқини ҳам аҳоли оромини бузади. Бундай ҳолат аввало гузар ва чорраҳаларда, вокзал ва аэродром, аэропорт атрофларида жуда кескин. Юзага келган нохуш экологик вазият шаҳар аҳолиси орасида ўзига хос касалликларнинг кўпайишига олиб келади.

Ишлаб чиқариш тармоқларидан ташқари атроф-муҳит тозалигини бузишда антропоген омилнинг таъсири ҳам сезиларли. Гап бу ерда аҳолининг экологик фикрлаши ва экологик маданияти тўғрисида бормоқда. Маълумки, ахлатхоналарнинг тўпланиб қолиши натижасида айниқса ёзнинг иссиқ кундаларида шаҳар мавзе ва маҳаллаларида қўланса ҳидлар кўпаяди. Шунингдек, турли дам олиш масканлари, бозор ва вокзалларнинг экологик ҳолати ҳам яхшиланиши керак.

Умуман олганда, барча ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда экологик билим талаб қилинади. Экологик фикрлаш ҳамма вақт узоқни ўйлашни, «етти ўлчаб бир кесиш»-ни назарда тутати. Барчага маълум бўлган ва «экология» тушунчаси билан уйғунлашиб кетган Орол муаммосидан ташқари, республикамизнинг ўзида ишлаб чиқаришни экологик жиҳатдан нотўғри жойлашгантирилганлиги хусусида жуда кўп мисоллар келтирса бўлади. Масалан, 2,5 млн. аҳолига эга бўлган Тошкентнинг ёнгинасида жойлашган Чирчиқ шаҳрида химия саноати корхоналари пойафзал фабрикаси, ўтга

чидамли ва қийин эрувчи металллар комбинати ва бошқалар бор. Натижада бу саноат маркази ва унинг атрофини экологик ҳолати яхши эмас. Деярли шунга ўхшаган вазият, шунингдек, Навоий, Фарғона, Олмалик, Андижон, Охангарон каби шаҳарларда ҳам кузатилади.

Чиқиндисиз технологияни жорий қилиш, энергия ишлаб чиқариш цикли бўйича саноат ва қишлоқ хўжалик тармоқларини ташкил этиш катта аҳамиятга эга. Одатда, хом ашёни кўп талаб қилувчи саноат корхоналарида чиқинди (худди шундай «сувталаб» корхоналарда ҳам) кўп ҳосил бўлади. Бинобарин, биринчи навбатида ана шундай типдаги корхоналарни комбинат шаклида уюштириш, хом ашёдан атрофлича фойдаланиш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлаш зарур.

Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти албатта экологик мезонлар билан мувофиқлаштирилиши керак. Шу мақсадда геоэкологик экспертиза ва мониторингни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, нафақат жойлаштириладиган корхонанинг экологик хусусияти, балки шу жойни ўзининг имконияти, экологик сиғими ҳисобга олиниши лозим. Зеро ҳудуд ўзига тўғри келмаган соҳани қабул қилавермайди, зўрлаб жойлаштирилган корхона ёки тармоқ учун у албатта ўз ўчини олади. Шунинг учун ҳам табиат ўзига ниҳоятда нозик ва тўғри муносабатни талаб қилади.

Савол ва топшириқлар

1. Ҳозирги «экология» тушунчаси, унинг дастлабки талқинидан қандай фарқ қилади?
2. Саноат тармоқларининг экологик хавфлиги бўйича гуруҳларга ажратинг ва уни асослаб беринг.
3. «Ресурс учун тўлов» тушунчаси нимани англатади?
4. Ўзбекистон ҳудудини экологик жиҳатдан қандай районлаштириш мумкин?

13-март . Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва минтақавий сиёсат

Режа

1. Ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш.
2. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш билан минтақавий сиёсатнинг алоқадорлиги.
3. Минтақавий сиёсатнинг моҳияти ва шакллари.
4. Ўзбекистон Республикасининг минтақавий сиёсати.

Минтақавий иқтисодиёт фани асосан ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришни ўрганади. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш эса мамлакат миллий иқтисодиётининг умумий ҳолати, стратегик вазифалари билан белгиланади. Жумладан, ўтиш даврининг иқтисодиёти бу даврни мумкин қадар тезроқ босиб ўтиш, бозор иқтисодиётининг мустаҳкам ишлаб чиқариш, ҳуқуқий ва маънавий асосларини яратишни талаб қилади.

Ўтиш даврида ҳар қандай мамлакат энг аввало иқтисодиётнинг асосий йўналишларига устувор аҳамият қаратади. Бу даврда айниқса, энергетика, дон ва йўл мустақиллигини таъминлаш зарур. Айнан ана шу макроиқтисодий муаммолар Ўзбекистоннинг ҳозирги куни учун ўта муҳимдир.

Бозор муносабатларига ўтиш даврининг аниқ, барча учун қўл келадиган тайёр дастури ва режаси йўқ, унинг қанча муддатга чўзилиши ҳам номаълум. Бу ўта мураккаб жараён бўлиб, у нафақат бевосита иқтисодиёт тизимининг ўзи, балки ички ва ташқи вазият, ижтимоий ва экологик ҳолатнинг қулайлиги, халқнинг янги муносабатларга тайёрлиги, маънавияти ва мослашуви каби омилларга боғлиқ.

Ўтиш даври чиндан ҳам оралиқ даврдир; диалектик нуқтаи назардан бундай шароитда янгиликнинг қийинчилик билан кириб келиши эскиликнинг маълум даражада сақланиб туриши, улар ўртасидаги «кураш» билан бир вақтда содир бўлади. Бу даврнинг яна бошқа мураккаб жиҳати шундан иборатки, давлат илгаригидек қатъий ва адресли режалаштириш ҳуқуқига эга бўлмайди, чунки энди мулк фақат унинг тасарруфида эмас. Бинобарин, бу даврда давлатнинг ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга бўлган муносабати, кескин ўзгаради, у бу жараёнга бевосита эмас, кўпроқ билвосита таъсир кўрсатади.

Бироқ, таъкидлаш жоизки, давлат ўз функциясининг шакли ва механизмини ўзгартирган ҳолда ҳар қандай шароитда ҳам асосий ислохатчи, ташкилотчи бўлиб қолаверади. Бу Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган мамлакатни бозор муносабатларига ўтиш даврига тегишли беш тамойилидан биридир.

Давлатнинг иқтисодий ислохатларни амалга оширишдаги роли, шунингдек, айрим хўжалик тармоқларининг ўтиш даврида бевосита унинг қарамоғида қолиши билан асосланади. Бундан ташқари, фақат давлат стратегик вазифалар, халқаро муносабатлар ва ички минтақавий сиёсатни амалга оширади. Аммо, шу билан бирга, ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришда баъзи бир камчиликларга йўл қўйиш хавфи туғилади. Улар қуйидагилар бўлиши мумкин:

- Худудларга эркинлик берилиши айни вақтда уларнинг хўжалик тизимини ўзича, назоратсиз ривожланиши, минтақавий иқтисодиётнинг миллий иқтисодиётга мувофиқлашмаслик хавфи;
- Худудий меҳнат тақсимотини яхши бошқармаслик оқибатида минтақа иқтисодиёт самарадорлигининг пасайиши;
- Ички районлар ва минтақалараро иқтисодий интеграция жараёнларининг ривожланмаслиги, турли даражадаги бозорлар шаклланишининг тўхтаб қолиши;

- Худудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги тафовутларнинг сақланиб қолиши;
- Табиий ресурслардан шошма-шошарлик билан нотўғри фойдаланиш, экологик муаммоларнинг юзага келиши ва кескинлашуви;
- Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва жойлаштиришда қиёсий қулайлик (Р.Рикардо) қонунининг бузилиши;
- Ишлаб чиқаришнинг нотўғри регионлашуви, экспорт-импорт жараёнини амалга оширишдаги баъзи қийинчиликлар ва ҳ.к.

Табиийки, юқоридаги камчиликлар давлат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга салбий таъсир қилади. Зеро, тўғри бошқарилмаган ва ташкил қилинмаган демократия анархия, бебошликка олиб келиши мумкин. Худди шундай, худудлар ривожланиши тўғри тартибга солинмаса, бошқарилмаса минтақаларда эркин рақобат муҳити, очиқ иқтисодий муносабатлар тўлақонли вужудга келмайди; бундай шароитда «регионал худбинлик» аломатлари пайдо бўлиши мумкин.

Демак, ўтиш даври иқтисодиёти, ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва худудий ташкил қилишининг давлат томонидан тартибга солиб борилиши объектив қонуниятдир.

Ушбу вазифа энг аввало давлатнинг минтақавий сиёсати орқали амалга оширилади. Минтақавий сиёсатнинг зарурияти бир вақтнинг ўзида барча худудлар иқтисодиётини бир даражада ривожлантириб бўлмаслигидан келиб чиқади. Бинобарин, минтақавий сиёсат ривожланиши мумкин ва мамлакат учун муҳим бўлган устувор йўналиш ва тармоқларга қаратилади.

Минтақавий сиёсатнинг асосий мақсади қуйидагилар:

- Худудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқларни юмшатиш ва қисқартириш;
- Маҳаллий табиий ресурслардан фойдаланиш асосида минтақавий ва миллий иқтисодиётни ривожлантириш;

- Минтақалар ёрдамида мамлакатнинг экспорт салоҳиятини кўтариш;
- Ижтимоий ва экологик муаммоларни ҳал қилиш;
- Шаҳар ва қишлоқ аҳоли манзилгоҳларини ривожлантириш, урбанизация ҳамда миграция жараёнларини тартибга солиш ва бошқариш;
- Ишлаб чиқариш кучларини тўғри ҳудудий ташкил этиш;
- Аҳоли бандлигини яхшилаш ва ҳ.к.

Юқоридаги стратегик вазифаларга турли йўллар ёрдамида эришилади. Бунинг учун авваламбор ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиш даражасини мутлоқ ҳолатда тенглаштириш ғоясидан воз кечиш талаб қилинади. Шунингдек, мамлакат иқтисодиётини эркинлаштириш, очиқ иқтисодиёт юритиш, қулай инвестиция муҳитини яратиш лозим. Хорижий сармоядорларни жалб қилган ҳолда ўзаро манфаатли қўшма корхоналар қуриш, турли йўналишдаги эркин иқтисодий минтақаларни шакллантириш ҳудудлар ривожланишига катта туртки беради.

Минтақавий сиёсат алоҳида ҳудудларни танлаб олиш асосида амалга оширилади, натижада иқтисодий ландшафт қутбийлашади, ўсиш қутб ва марказлари вужудга келади. Ҳар хил омил ва шароитларни атрофлича таҳлил қилиш ва ривожланиш имкониятларини баҳолаш орқали саралаб олинган у ёки бу ҳудуд иқтисодиёти юксалгандан сўнг навбат мамлакатнинг бошқа ҳудудига ўтади. Натижада, иқтисодий ривожланиш ҳам ҳудудий циклик ёки даврийлик хусусиятига эга бўлади. Шу сабабдан, маълум муддатда танланган ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожланишига урғу берилиши бошқа ҳудудни камситиш, имтиёзларини чеклашни англатмайди. Чунки, кейинчалик бу ҳудудга ҳам худди шундай эътибор берилади.

Минтақавий сиёсат ўз моҳиятига кўра ташқи сиёсатдан (геосиёсатдан) фарқ қилиб, у мамлакатнинг ички ижтимоий-иқтисодий ривожланишига йўналтирилган бўлади. Унинг даражалари ҳам ҳар хил. Масалан, мамлакат ичкарасига нисбатан 2-даражадаги сиёсат ажратилади: давлатнинг минтақавий

сиёсати, яъни мамлакат ҳокимиятининг турли ҳудудларга (жумладан, вилоятларга) нисбатан тутган сиёсати ҳамда минтақаларнинг ўзини сиёсати – вилоят ҳокимиятининг қишлоқ туман ва шаҳарлар ривожланишига муносабати. Ҳар қандай шароитда ҳам ушбу сиёсатни юргазувчи юридик ташкилот, яъни республика ва вилоятлар ҳокимияти ҳисобланади.

Ижтимоий-иқтисодий сиёсатни ҳудудий жиҳатдан янада юқорироқ ёки қуйироқ босқичда кўриш мумкин. Чунончи, қишлоқ туман ҳокимлигининг ҳам ўзининг ички сиёсати бўлади. Айни вақтда давлат даражасидан юқорида турган давлатлараро минтақавий сиёсат ҳам мавжуд. Бунда минтақа сифатида алоҳида давлатлар ёки қўшни мамлакатларнинг туташ ҳудудлари назарда тутилади. Масалан, Европа Иттифоқи миқёсида ана шундай минтақавий сиёсат олиб борилади. Келажакда худди шундай даражадаги минтақавий сиёсат Евроосиё иқтисодий иттифоқи даражасида ҳам қўлланилиши мумкин.

Собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистонда минтақавий сиёсат амалда йўқ эди. Баъзи ҳудудларнинг жадалроқ ривожланиши кўпроқ «Бутуниттифоқ» манфаатларини кўзлаб олиб бориларди. Жумладан, Мирзачўл ёки +арши даштларини ўзлаштириб, пахтачиликни янада ривожлантириш, Бухоро, +ашқадарё табиий газ, Навоий вилояти олтин конларини қазиб олиш айнан шу мақсадда бажарилган.

Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, минтақавий сиёсатга тегишли илмий тадқиқотлар ишлари бу ерда анча яхши йўлга қўйилган эди. Собиқ Ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш бўйича Кенгаш (СОПС) республика ҳудудлар имкониятларини атрофлича татқиқ қилиш, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини шакллантириш концепцияларини яратган. Даставвал Фарғона водийси, сўнгра Бухоро-Навоий, Ангрен-Олмалик, +ашқадарё ва +уйи Амударё минтақалари махсус ўрганилиб, бу ҳудудларда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг Бош схемаси тузилган. Олиб борилган ишлар натижасида ўша даврда Иттифоқда машҳур бўлган минтақалар комплекс муаммоларини ўрганиш илмий йўналиши шаклланган.

Ҳозирги бозор муносабатларга ўтиш, миллий иқтисодиётни ривожлантириш, макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш даврида минтақавий сиёсатнинг амалий аҳамияти кучаймоқда. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси бўйича макроиқтисодий барқарорлик 1996 йилдан бери кузатилмоқда; баъзи вилоятлар, масалан, Андижон, Бухоро, Хоразм ва бошқалар саноати тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Айни вақтда иқтисодий салоҳияти катта бўлган ҳудудлар (Фарғона, Самарқанд, Навоий вилоятлари) бу барқарорликка кечроқ, пойтахт-Тошкент вилояти эса унга ҳозирча эриша олмаган.

Республика иқтисодиётини ривожлантиришда Асака ва Самарқанд автомобилсозлик, +оровулбозор нефтни қайта ишлаш заводлари, кўпгина вилоятларда қурилган тўқимачилик корхоналари ва бошқаларнинг аҳамияти катта. Аммо, барча қўшма корхоналар ҳам самарали фаолият кўрсатишмаяпти. Жумладан, мустақиллик йилларида барпо этилган ўндан ортиқ тўқимачилик корхоналаридан —«ТЭКС»лардан айримларининг фаолияти яхшироқ (Тўйтепа, Тошкент шаҳрида жойлашганлар), холос.

Саноатнинг бошқа тармоқларидаги вазият ҳам бир хил эмас: чунончи, Навоий, Зарафшон, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинатларида маҳсулот ишлаб чиқариш самарали, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи ҳам чет эл сармоядорлари билан қайта жиҳозлангандан сўнг мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсир кўрсатилмоқда. Шунингдек, Сурхондарёда Хўжикон ош тузи, Гулистонда фармацевтика, Шўртан ва Муборақда газ-химия мажмуалари, +ўнғиротда сода заводи каби қатор янги корхоналар қурилиб, республиканинг турли районларида жойлаштирилмоқда.

Айни вақтда қишлоқ хўжалик соҳасида ҳам структуравий (таркибий) ўзгаришлар содир бўлмоқда, пахта майдонларини қисман қисқартириш асосида ғаллачиликка катта эътибор берилмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалик тармоқларини жойлаштиришда ўзгартиришларга олиб келмоқда. Аммо, эслатиш лозимки, агросоҳада ҳозирча 1991 йил даражасига эришилмаган, баъзи йиллари обу-

ҳавонинг ноқулай келиши туфайли буғдой, шоли, пахта ҳосилининг камайиши ҳам учраб туради. Унинг устига, тупроқнинг иккиламчи шўрланиши натижасида анчагина экин майдонлари қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб қолмоқда. Бу эса агросаноат мажмуи, қайта ишлаш саноатига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Транспорт соҳасидаги ижобий ўзгаришлар ҳам минтақавий ва йўл мустақиллигини таъминлаш сиёсати доирасида олиб борилмоқда. Жумладан, /узор-Бойсун-+умкўрғон, Учқудуқ-Жанубий +орақалпоғистон темир йўллари ҳамда Ангрен-Поп автомобил йўлларининг қурилиши ва кенгайтирилиши мамлакат хўжалигининг ҳудудий таркибида ҳам ижобий ўзгаришларга олиб келади.

Республика раҳбарияти айниқса қишлоқ жойларга катта эътибор қаратмоқда-ки, бу ҳам бўлса минтақавий сиёсатнинг ўзига хос бир кўринишидир. Дарҳақиқат, модомики мамлакат иқтисодиётининг асосини қишлоқ хўжалиги, аҳолисининг 2/3 қисмини кўпроғи қишлоқларда яшар экан, бу жойларда жиддий ўзгаришларга эришмай туриб стратегик вазифаларни ҳал этиб бўлмайди. Шунинг учун қишлоқ жойларга саноатни олиб кириш, қишлоқ инфраструктурасини ривожлантириш, меҳнат ресурслари бандлигини ва аҳоли турмуш даражасини яхшилаш, ижтимоий-иқтисодий жиҳатларни чуқурлаштириш энг муҳим муаммолардан саналади. Албатта, бундан бошқа ҳам муаммолар мавжуд. Чунончи, илгариги ҳудудий меҳнат тақсимоти, горизонтал иқтисодий алоқалар бузилганлиги оқибатида кўпгина оғир саноат корхоналари фаолияти яхши эмас, мамлакат ишлаб чиқариш салоҳиятининг анчагина қисми мужассамлашган аввалги йирик саноат марказларининг (Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ, Бекобод ва б.) ривожланиши анча суст. Айни вақтда ички меҳнат тақсимоти кенг кўламда йўлга қўйилмаган, ишлаб чиқаришни нотўғри ҳудудий ташкил этилганлиги сабабли турли минтақаларда ижтимоий ва экологик муаммолар биров кескинлашган.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда минтақавий сиёсат турли ҳудудларда турлича олиб борилади: баъзи иқтисодий ривожланиши тўхтаб қолган ёки секинлашган (масалан, Ангрен-Олмалиқ саноат райони) депрессив районлар хўжалиги ҳаракатга келтирилиши, аҳолиси зич агросаноат районларда (Фарғона водийси) иш ўринларини кўпайтириш, экологик танглик вужудга келган Орол бўйи каби районларда эса ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни тўғри ташкил қилиш талаб қилинади.

Шундай қилиб, минтақавий сиёсатни амалга ошириш ишлаб чиқариш кучларини у ёки бу ҳудудда устуворроқ ривожлантириш демакдир. Бинобарин, мазкур сиёсатнинг заминиди саноат, қишлоқ хўжалиги, аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқларини жойлаштириш ётади, чунки жойлаштириш ривожлантиришнинг ҳудудий томонидир.

Республика миллий иқтисодиёти тўла ва мустаҳкам шаклланиб борган сари унинг минтақавий сиёсати нафақат вилоятларга, балки бошқа «муаммоли» районларга ҳам қаратилади. Жумладан, ҳозирги кунда Оролбўйи минтақасининг экологик ҳолатини яхшилаш, бу катта ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга жиддий аҳамият берилмоқда. Келажакда алоҳида дарё воҳа ва водийлари, ҳавзалари, тоғ ёки чўл ҳудудлари ҳам давлатнинг минтақавий сиёсати объекти сифатида кўрилиши мумкин.

Собиқ Иттифоқ парчаланиб, янги мустақил мамлакатлар пайдо бўлиши билан илгариги чегаралар давлат чегарасига айланиб қолди. Шу муносабат билан чегара яқин ёки ўзига хос географик ўринга эга бўлган қишлоқ туманлари (масалан, Сўх, Фарғона, Бўстонлик, Ургут, Шовот, Сариосиё ва б.) ҳам вилоят ва мамлакатнинг минтақавий сиёсатида алоҳида эътиборга эга бўлади.

Хуллас, минтақавий сиёсат ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришда навбатма-навбатчиликни назарда тутди. Бу эса мамлакат иқтисодий макони ва тармоқлар таркибида доимий ўзгаришлар билан бирга содир бўладиган диалектик жараёндир.

Савол ва топшириқлар

1. Ўтиш даврининг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришга қандай таъсири бор?
2. Минтақавий сиёсатнинг моҳият ва асосий мақсади нималардан иборат?
3. Республикамиз вилоятлари ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришда қандай ўзгаришлар содир бўлмоқда?
4. Ўзингиз яшаётган вилоят доирасида Сиз қандай минтақавий сиёсат олиб борган бўлар эдингиз?

14-март . Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришни башорат қилиш ва минтақавий дастурлаш

Режа

1. Ҳозирги шароитда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришни режалаштириш.
2. Прогнозлаш ва унинг методлари.
3. Минтақавий диагностика.
4. Минтақалар ривожланишини дастурлаш.

Бозор иқтисодиёти даврида режалаштириш ўзига хос хусусиятга эга. Биринчидан, мулкчиликнинг хусусийлаштирилиши ва турли шакллари вужудга келиши сабабли давлатнинг режалаштириш функцияси ўзгаради. Иккинчидан, ўтиш даврининг барқарор эмаслиги туфайли режалаштириш қисқа муддатга мўлжалланган бўлади ва, учинчидан, режалаштиришнинг вақт ҳамда макон жиҳатидан аниқлиги, қатъийлиги пасаяди.

Аслда олганда, ҳар қандай жонли мавжудот, хўжалик ташкилотлари учун режа ва режалаштириш муҳимдир. Кўпинча режалаштиришга қарши салбий фикр билдирилганда, асосан илгариги «социалистик режалаштириш», «планли

ва пропорционал жойлаштириш ва ривожлантириш» назарда тутиларди. Дарҳақиқат, аввалги ўта марказлашган маъмурий –ҳукмбозлик даражасидаги режалаштиришнинг камчиликлари кўп. Бундай режалаштириш тизимининг иқтисодий ижтимоий, экологик ва бошқа оқибатлари ҳозирги кунда ҳаммага маълум.

Социалистик планлаштириш кўпроқ миқдорий кўрсаткичларга асосланган бўлиб, у эришилган даражани янада оширишни кўзда тутарди. Натижада, планни бажариш мажбурийлиги туфайли қўшиб ёзишлар, маҳсулот сифатининг бузилиши, атроф-муҳит экологиясининг ёмонлашуви, социал муаммоларнинг кескинлашувига ўхшаш салбий оқибатлар вужудга келди.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш тўғрисидаги режалар эса амалда илмий суст асосланган эди. Масалан, марказ ва ҳарбий вазирлик учун Тошкентда «Алгоритм» ва «Зенит» заводлари қуриш зарур бўлди. Юқоридан туриб аллақачон ҳал қилинган бу масала кейинчалик мазкур шаҳар нима сабабдан танлаб олинганлигини ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам исботлашга ҳаракат қилинарди. Ёки бўлмаса, Чирчиқ бусиз ҳам химия ва бошқа экологик хавфли корхоналар билан жик тўлдирилган эди. Бироқ, шунга қарамасдан Россиянинг бирор шаҳри қабул қилмаган капролактам цехининг асбоб-ускуналари яна шу жойда ўрнаштирилди. Фан эса бу ҳолатни Чирчиқнинг сув ва электр энергетикасига бойлиги, Тошкентга яқинлиги билан изоҳлашга уринди. Ваҳоланки, бунинг оқибатида сув ҳам, умуман Тошкент агломерациясининг атмосфера ҳавоси ҳам жиддий зарар кўрди.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш аслида илмий асоссиз, буйруқбозлик йўлида олиб борилган. Бинобарин, бундай шароитда ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Чунки, ҳудудий ташкил қилиш, илгари таъкидлаганимиздек, алоқадорликни ва бошқаришни назарда тутди.

Хўш, ҳозирги даврда ишлаб чиқаришни жойлаштириш қандай амалга оширилмоқда? Бу борада узил-кесил, бир мазмунда жавоб бериш ҳам мушкул.

Сабаби- мулкчиликнинг нодавлат сектори ўзининг корхонасини у ёки бу жойда қуришда анча эркинликка эга. Бу муаммога давлат фақат ўзининг тартибга солувчи воситалари: молия-кредит, нарх-наво, солиқ сиёсати орқали таъсир кўрсатади, холос. Аммо, шу билан бирга, миллий иқтисодиёт, муҳофаа ва стратегик масалалар билан боғлиқ ишлаб чиқариш корхоналари, жаҳон бозорига маҳсулот ишлаб чиқарувчи завод ёки фабрикалар, қўшма корхоналар, йўллар қурилиши давлат тасарруфида бўлиб, улар шу мақсадда анча вақтгача сақланиб қолаверади. Жумладан, ёқилғи-энергетикага, металлургия ва машинасозлик мажмуаларининг асосий қисми давлат томонидан бошқариб борилади.

Маълумки, план билан прогнозлаш ўзаро узвий алоқадор, иккинчиси биринчисига хизмат қилади. Прогнозлаш кўп вариантли бажарилади, у илмий ғоя (концепция)дан келиб чиқади. Шу билан бирга прогнозлашнинг аниқлик ва адрес жиҳатидан қатъийлиги ўзгарувчан.

Прогноз қилиш, яъни ўрганилаётган ҳодиса ёки объектнинг истиқболдаги ҳолати, ҳаракатини олдиндан илмий асосда белгилаш турли даврга мўлжалланган. Илгари қисқа муддатли прогноз 5 йилгача, ўрта муддатли 5-10, узоқ муддатлиси эса 10-15 ва ҳатто ундан ҳам кўп йилни қамраб олади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, прогнозлашнинг муддати, даврийлиги прогнозлаштирилаётган ҳодисанинг ҳаёт цикли, қайта тикланиш вақти билан чегараланади. Албатта, бунинг учун ретроспектива, яъни базавий ўтиш даврининг барқарорлиги, ички ва ташқи вазиятларнинг қулайлиги талаб қилинади. Шунинг учун ҳам ҳозирги ўтиш даврида прогнозлаш муддати кескин қисқарди ва у илгариги қисқа муддатли прогнозаштиришга, яъни 2-3 йилга тўғри келиб қолди. Режалаштириш эса кўпроқ келгуси йил учун тузилмоқда.

Прогнозлашнинг махсус илмий адабиётларда 100-га яқин усуллари (методлари) мавжудлиги баён этилган. Улар фақат ишлаб чиқаришга эмас,

балки фан-техника башоратига ҳам тегишлидир. Прогнозлаш усулларида анъанавийлари экстрополяция, меҳнат ресурслари баланси, эксперт усули ва бошқалар. Таъкидлаш лозимки, ҳар қандай прогнозлашда экстрополяция методининг элементлари бор; у мавжуд жараённинг келгусида ҳам айнан шундай сақланиб қолишидан келиб чиқади. Бунда келажак даври асос қилиб олинаётган даврдан мумкин қадар катта бўлмаслиги керак; нормал шароитда экстрополяция усули 10-15 йилга яхши натижалар беради. Бироқ, ушбу методни ташқи омилларни ҳисобга олмаганлиги сабабли «кўр метод» деб ҳам айтишади.

Яна шуни эътиборга олиш керакки, аксарият методлар ривожланишни прогнозлашда қўлланилади, ишлаб чиқаришни жойлаштиришда эса уларнинг аниқлиги кам ва фойдаланиш доираси чекланган. Бу борада кўпроқ ҳудудлар имконият ва салоҳиятларини атрофлича ўрганиш ва баҳолаш, диагностика, эксперт усуллари аҳамиятлидир. Масалан, Ўзбекистон вилоятларида ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришни асослаш учун уларнинг ер ва сув, қазилма бойликлари, географик ўрни, табиий шароити, меҳнат ресурслари, транспорт ва бошқа инфратрасураструктураси, экологик ҳолати кабилар ҳолисона ўрганилиб, баҳоланиши лозим. Синчиклаб таҳлил қилинганда ҳар қандай ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун албатта у ёки бу имконияти борлиги аниқланади, мақсад —ана шу минтақавий ривожланиш омиллини топишдан иборадир.

Диагностика ёрдамида (баъзан у ташҳис қилиш, деб ҳам юритилади) вилоятларнинг ижобий ва салбий томонлари, қулай ва ноқулайликлари, имконият ва камчиликлари аниқланади. Масалан, +орақалпоғистон Республикасининг тоғ-кон химияси учун керакли бўлган турли хил тузларга, қурилиш материалларига бойлиги, меҳнат ресурсларининг кўплиги ижобийдир; иқтисодий географик ўрнини икки хил, яъни ҳам ижобий ҳам салбий баҳолаш мумкин, аммо экологик шароити, ички транспорт тизими ва сув ресурслари эса анча ноқулай. Тошкент вилоятини олсак: унинг пойтахт

вилояти эканлиги, қазилма бойликлар, малакали ишчи кадрларнинг мавжудлиги, инфраструктура тизими, фан ва техниканинг бирмунча ривожланганлиги, албатта, ижобийдир. Бироқ, бу вилоятда ҳам экологик вазият яхши эмас.

Худди шундай истаган вилоятни олиш мумкин. Маҳаллий шарт-шароитларни эксперт усулида ва балли тизимда баҳолаш ёрдамида ҳудудлар иқтисодий ривожланишини башорат (аниқроғи-прогнозлаш) қилиш имконияти туғилади.

Минтақавий иқтисодиётни прогнозлашда энергия ишлаб чиқариш цикли методини ҳам қўллаш фойдалидир. Бу усул ёрдамида, мавжуд хом ашё ва ёқилғи ресурсларидан келиб чиққан ҳолда, ишлаб чиқариш технологик жараёнларининг қайси қисми йўқлиги ва уни келажақда ташкил қилиш йўллари аниқланади.

Шунингдек, бу хусусда картографик методнинг ҳам аҳамиятини унутмаслик керак. Чунки, хариталар ёрдамида жуда кўп масалалар ривжанлашади, ҳудуднинг ўз ресурс шароитларидан қай даражада фойдаланганлиги, иқтисодий географик ва геосиёсий ўрни яққол кўзга аён бўлади.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожланишини прогнозлашда илгариги «Бош схема»-ларнинг аҳамиятини тамомилан инкор қилиш нотўғри. Ҳоловерса, ҳозирги кунда янги вужудга келган ўсиш қутб ва марказлари таъсир доирасини, катта ишлаб чиқаришни ривожлантириш имкониятига эга бўлган катта ҳудудларнинг «Бош схема»-ларини, илмий асоси ва концепцияларини яратиш ўта муҳимдир. Бундай тадқиқотлар қурилаётган темир ва автомобил йўллар, Оролбўйи минтақаси учун ҳам жуда зарур.

2-жадвалда Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалигининг ҳудудий таркиби ва тадрижий ўзгариши келтирилган. Кўриниб турибдики, ўтиш даврида кўпгина вилоятларнинг иқтисодий ривожланиш суръати бир хил эмас. Унинг устига, ҳудудлар ривожланиш даражасидаги фарқнинг қисқариши анча

суст бормоқда. Масалан, агар 1991 йилда вилоятлар саноат ишлаб чиқаришидаги фарқ 20,7 марта (энг катта ҳудудий мажассамлашув Тошкент вилоятида-24,8%, энг ками эса Жиззахда-1.2%) бўлган бўлса, у 1999 йил якунига кўра 11.3 баробарга тенг (юқори кўрсаткич Тошкент шаҳрида –18.0%, паст даража эса яна Жиззахда –1.6%).

Бу даврда саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш темпи ҳам ҳар хил: Фарғонада ўсиш коэффициенти 104,7 %, Андижонда 4,6 марта, Тошкент вилоятида эса ўсиш кузатилмайди.

Айни вақтда қишлоқ хўжалиги жойланишидаги фарқлар унча катта эмас: 1991 йилда энг кам ва энг юқори кўрсаткичлар тафовути 3.1, 1999 йилда –3.9. Демак, гарчи аграр соҳа ривожланиши нисбатан суст кечсада, унинг ҳудудий таркиби анча барқарор.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг вилоятлар бўйича жойланиши

№	Вилоятлар	Саноат, жамига нисбатан, %			1999й. 1991й.га нисбатан %	+ишлоқ хўжалиги			1991-1999 йй. ўзгариш, %
		1991	1995	1999		1991	1995	1999	
1.	+орақалпоғистон Республикаси	3,2	2,8	2,3	100,0	5,4	5,6	5,0	84,0
2.	Андижон вилояти	4,0	5,4	13,4	4,6 м	7,5	8,5	9,4	115,1
3.	Бухоро	2,9	4,1	6,2	3,0 м	9,3	7,5	8,3	81,9
4.	Жиззах	1,2	1,3	1,6	188,2	5,8	6,4	5,3	84,6
5.	Навоий	3,8	3,6	3,8	135,7	3,5	3,5	3,4	91,8
6.	Наманган	4,0	4,4	4,1	144,8	6,7	7,8	7,7	105,1
7.	Самарқанд	8,4	6,2	8,0	141,5	11,7	10,8	13,1	102,8
8.	Сирдарё	3,0	2,9	2,6	120,4	4,7	4,8	3,9	76,5
9.	Сурхондарё	2,1	2,3	1,8	120,0	10,9	7,8	8,1	68,4
10.	Тошкент	24,8	19,2	17,2	95,3	10,5	11,1	10,1	87,9
11.	Тошкент	19,3	22,2	18,0	129,6	-	-	-	-
12.	Фарғона	13,7	16,2	13,3	104,7	8,7	9,6	8,8	92,9
13.	Хоразм	1,8	3,8	3,3	261,4	5,5	7,1	7,6	127,0
14.	+ашқадарё	3,8	5,5	4,4	163,6	9,8	9,5	9,3	86,8
15.	Ўзбекистон Республикаси	100,0	100,0	100,0	133,6	100,0	100,0	100,0	91,9

Хорижий мамлакатларда алоҳида минтақалар учун махсус дастурлар тузилади. Бизда ҳам вилоят ва бошқа ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига бағишланган дастурлар яратилмоқда.

Дастурларни тузишга ҳар хил ёндашилади. Масалан, уларни мавжуд ҳом ашё ва бошқа ҳудуд имкониятларидан ёки бош стратетик мақсадлардан келиб чиққан ҳолда тузиш мумкин. Амалиётда кўпинча иккинчи усул қўлланилади. Уни мақсадга дастурли ёндашув ёки стратетик мақсадга муаммоларни босқичма-босқич ҳал қилиш асосида эришув усули дейилади. Бундай дастурлар дарахтсимон шаклда бўлиб, уларда мақсад ва вазифалар ўз аҳамияти ва ечилиш шароитига қараб поғона кўринишида ўрин олади. Уларни амалга татбиқ қилишда бошқа имкониятлар, жумладан, молиявий ва ташкилий омиллар ҳам ҳисобга олинади.

Савол ва топшириқлар

1. Режалаштиришнинг ҳозирги хусусиятлари нималардан иборат?
2. Прогнозлаштиришда қандай методлар қўлланилади?
3. Ўзингиз яшаётган вилоят туман ва шаҳарларнинг иқтисодий ривожланиш имкониятларини 10 балли усулда белгиланг.
4. Минтақавий дастурлашнинг қандай турларини биласиз?

Адабиётлар

1. Аксенов И.Я. Единая транспортная система. –М., 1991.
2. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика.-М.,2000.
3. География мирового хозяйства.-М., 1999 .
4. Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики.Учебник.-СПб., 1998
5. Грамотеева Л.И.Эффективность территориальной организации производства.
–М. 1979.
6. Кистанов В.В. Территориальная организация производства. –М., 1981.
7. Лапкин К.И. Размещение и специализация сельскохозяйственного производства Узбекистана.-Т., 1966.
8. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства.-М., 1999.
9. Меркушева Л.А., География сфер обслуживания населения. Теория и методология.-Красноярск, 1989.
10. Пространственная структура мирового хозяйства.-М., 1999.
11. Ратанова М.П. Экономические основы общественного производства.
–Смоленск, 1999.
12. Региональная экономика. Под ред. Т.Г.Морозовой.-М., 1998.
13. Региональная экономика. Под ред. М.В. Степанова.-М., 2000.
14. Солиев А.С. Ўзбекистон Республикаси минтақавий сиёсати.
Маърузалар матни.-Т., 2000.
15. Солиев А.С., Ҳаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари.-Т., 1999.
16. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. –Т.,1998.

- 17.Ўзбекистон ҳудудлари мустақиллик йилларида. Муаллифлар жамоаси. Т.,-1996.
- 18./уломов С., Убайдуллаева Р., Ахмедов Э., Мустақил Ўзбекистон. - Т.,1999.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши		3
Маъруза 1	Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва худудий ташкил қилиш	5
Маъруза 2	Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларининг жойлаштириш хусусиятлари	8
Маъруза 3	Худудий меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқаришни жойлаштириш	12
Маъруза 4	Ишлаб чиқаришни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар	16
Маъруза 5	Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг классик ғоялари	20
Маъруза 6	Саноатнинг худудий ташкил қилиш омиллари	25
Маъруза 7	+ишлоқ хўжалик тармоқларининг жойланиши	31
Маъруза 8	Транспортни жойлаштириш	35
Маъруза 9	Аҳолининг жойлашуви	40
Маъруза 10	Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини жойлаштириш	44
Маъруза 11	Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва шаҳарлар ривожланиши	49
Маъруза 12	Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг экологик муаммолари	53
Маъруза 13	Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва минтақавий сиёсат	57
Маъруза 14	Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришни башорат қилиш ва минтақавий дастурлаш	62
Адабиётлар		67